

קווים לדמותו של הגאון ר' חיים הלר¹

'מי היה האיש הזה שנפרד מאתנו בדומיה וענוות חן? מה היה משפטו ומה מעשהו? מי היה ר' חיים שלא תפס כהונה ציבורית ולא הוזקק לתארים השגרתיים, שכל גדלותו התבטאה בשתי מילים פשוטות - ר' חיים, גדול מרבן שמו' (הגרי"ד סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה).

'הגאון ר' חיים העלער זצ"ל... היה יצירה ממעל, שלוחא דרחמנא בכמה דורות אשר בכל מהותו היה מפליא. חידה סתומה שלא הרבה זכו לעמוד על סוף דעתו. גאון עצום בתורה, עניו בתכלית הפשטות, סמל עניות ופקחות כאחת של גאון קדמון, והוא שהחזיר עטרה ליושנה, כבוד התנ"ך במקומו. בבקאותו הנפרזה, בזיכרוננו הפנומנלי ובשכלו הגאוני בטל כקליפת השום את כל חכמי אסכולת בקורת המקרא שבכל הדורות. הרצאותיו על תנ"ך, תגליותיו באמיתות התורה וקדושתה נשארו למופת בקרב כל תלמידיו ושומעי לקחו. הוא פענח אמיתיות קבלת המסורה בכל אנפיה, עבודה של גדולים הרבה כיחיד במינו בדורות הרבה של חכמי המקרא ותורה שבעל פה' (הרב יצחק סטולמן, אור המזרח ט, א-ב עמ' 66).

1 בראשית הדברים, חשובה מסירת מודעה זו - עיסוק בדמויות של גדולי תורה שהיו להם יד ושם גם בעולם המחקר, נעשה לעיתים מתוך מגמה להראות את האפשרות לשלב בין הדברים. לא לזאת כוונתי, אלא להביא לפני הקוראים דמות של גדול שבגדולים, שהיה משמעותי ובעל מקום חשוב גם בענייני מחקר. "חוקר המקרא המובהק הוא אף מגדולי התורה שבדור, אף בחיבוריו הוא מתגלה בשתי דמויותיו" (לשון הרב זוין, סופרים וספרים ג עמוד 138), או כפי שכינה אותו מרן הרב קוק זצ"ל (אגרת מאלול תר"צ, תלפיות ט, ג-ד עמ' 540): "ידידי הרב הגאון הגדול, לוחם מלחמות ה'", ובאגרת אחרת משבט תרצ"ה (שם) כותב הרב: "בכל לבבי הייתי משתוקק להיות נוכח בקיבוץ הנהדר, לשמוע את הרצאת הדר"ג, אשר באין ספק תהיה אוצרת חדשות ונצורות, והיו לאבני פינה ומוסדות נאמנות לביצור חומות הקודש, נגד כל מבלע ומשחית, כיד חכמתו הגדולה ורוחב דעתו המפליאה". [ויעוין שיחות הרצי"ה (מועדים א, עמוד 231): "הגאון ר' חיים הלר גאון בתורה ובהלכה הוכיח שהם לא ידעו אפילו עברית כראוי, זאת הדרך של מדע המקרא ביקורת המקרא"]. בספר עיונים ברש"י (עמ' לא), מובאות מילים שכתב 'היסטוריון אחד': "מרנא ורבנא ר' חיים הלר הציל את ספר הספרים מחורבן שהיה יותר גדול מן החורבנות של שני בתי מקדש. שם האויב החריב עץ ואבן, בזמן שבביקורת המקרא מתכוונים הם להשמיד את הרוח של העם היהודי".

מיהו ר' חיים הלר, ומה אנו יודעים על אישיותו הגדולה? ננסה להבין זאת, בעזרת דברים שנאמרו ונכתבו עליו בחייו ואחר פטירתו. ראשית יש לומר, לא נתיימר כאן לתת מבט שלם על ימי חייו במלואם, ולמצות את היקף מפעלו התורני, אך ננסה לגעת בשני אלו באופן מסוים. על גבי זה, ננסה להדגיש את הגדלות המיוחדת והנדירה שהיתה בתורתו ואישיותו, ואת ההערכה שעוררה בקרב כל יודעיו ומכיריו. נשתדל להעביר את המנגינה העולה מהדברים שנאמרו, ולא רק לדלות עובדות וציטוטים קצרים, תקוותנו שהקורא ירגיש ויסכים עם הערך המוסף שיש במובאות אלו, ויחוש משהו משאך הרוח העוטף את הדברים.²

קורות חייו

ר' חיים נולד בעיר ביאליסטוק שבליטא בכ' בתמוז תרל"ח³ (10 ביולי 1878). אביו, הרב ישראל, היה ת"ח שעסק רוב ימיו במסחר, ועל מצבתו נכתב שסיים שבעים פעם את התלמוד הבבלי. בעודו צעיר לימים, עבר לוורשה, כנראה עקב פטירת אמו. שם גדל בביתו של דודו הסוחר יעקב יוסף ברוידא, שהיה מעשירי העיר וממנהיגי הקהל. בין השאר, שימש הדוד כמארחם של גדולי ליטא ששהו בוורשה, כמו הנצי"ב, בנו ר' חיים ברלין⁴, הבית הלוי, ובנו ר' חיים, והחפץ חיים. בבית זה גדל ר' חיים כשהוא מחונך על ידי מורים פרטיים, וענקי הרוח הנ"ל משתעשעים עימו. מעבר לגבולות וורשה, קיים ר' חיים משא ומתן של הלכה עם זקני וחכמי התקופה. ביניהם ה'שדי חמד', ה'מנחת ברוך', ה'כלי חמדה', ר' אליעזר גורדון מטלז, האדר"ת, ר' אליהו קלצקין מלובלין, ר' יוסף ענגיל, ועוד.

2 בפתיחת הדברים, חשוב לציין את מאמרו של הרב משה דמביצר: אגרות הרב חיים העליר, קובץ חצי גיבורים ט (ניסן תשע"ו), עמ' תתקכג-תתקנב, שדרכו הגעתי לרבים מהדברים שיובאו להלן, ועל כך אני אסיר תודה. בין השאר, מוזכרים שם קשריו הנרחבים עם אישים ידועים מחוגים שונים, יעוין שם. נזכיר כאן דוגמא שהובאה במאמרו של טוביה פרשל (חרות, 24 במרץ 1961): אמר לו זאב ז'בוטינסקי לר' חיים הלר: "ר' חיים, לו היית חי מלפני ארבע מאות שנה, היו שורפים אותך חי; בני אדם היו תמהים ומתפללים על ידיעותיך העמוקות והנחברות, והיו אומרים: אין זה כי אם מכשף". נציין עוד את הספדו של הרב סולובייצ'יק (דברי הגות והערכה, עמ' 137-162), שממנו נצטט להלן.

3 ר"מ דמביצר, שם הערה 10, מוכיח שזה התאריך הנכון.

4 בשו"ת נשמת חיים (י-ם תשס"ח, סי' עב), כותב ר"ח ברלין לר"ח הלר: "תשואות חן חן לו... גם בעד הספר, גם בעד זכרון ידידותינו, אשר יחדו נמתיק סוד בענינים רבים בעומקה של הלכה בבית דודו".

בערך בשנת תר"ס, נשא את פרייידה, בתו של הרב אלכסנדר סנדר דיסקין, והמשיך בלימודיו. בשנת תרס"ז למד תקופה קצרה משפטים באוניברסיטת סט. פטרבורג. באותה תקופה, יצא לאור קונטרסו 'פרי חיים' העוסק בדיני ממונות. לאחר שנה עבר לברלין, והשתלם באוניברסיטה שם בלימודי המזרח, כולל הלשונות השמיות של תרגומי התנ"ך העתיקים - יוונית, לטינית, ארמית-סורית, ערבית ועוד. שם נפגש עם 'ביקורת המקרא', והתחיל במשימת חייו שנמשכה יובל שנים - הגנת מקורות התנ"ך וקדושתו מפני תוקפיו.

בשנת תרע"א יצא בברלין מחקרו בשפה הגרמנית על הפשיטא - התרגום הסורי של המקרא, מחקר שזיכה אותו בתואר דוקטור מטעם אוניברסיטת וירצבורג.

בשנת תר"ע, עם פטירת הרב מלכיאל צבי טננבוים, בעל שו"ת 'דברי מלכיאל', נותרה קהילת לומז'ה ללא רב. שנתיים לאחר מכן, החליטו בני הקהילה לבחור בר' חיים כרבים. ר' חיים היה ידוע כבר אז כלומדן וחריף, שראוי להמשיך את שרשרת הרבנות בעיר לומז'ה, שכינה בה גדולי עולם. ואולם, תוך מספר חודשים עזב את תפקידו.⁵ בשנת תרע"ד, נבחר לכהן ברבנות בסובלק, אבל אז פרצה מלחמת העולם הראשונה והוא נאלץ לברוח מהאזור.

בתקופת המלחמה, נולדה יוזמתו להקים מוסד שמטרתו להכשיר תלמידים מבוגרים בדרכי חקר המקרא והתלמוד, בשילוב של לימוד תורה ברמה הגבוהה ביותר עם לימודים כלליים, כדי להנחיל לדור הבא כלי נשק הנצרכים עבור הגנת היהדות. הוא הספיק לגייס סכומים הגונים, אולם עם ניצחון הבולשביקים הוחרמו הכספים.⁶ לתקופה קצרה, בשנת תר"פ, ניסה לעצב את דמותו של הסמינר לרבנים בוורשה, אך כשראה שהמוסד לא יעמוד ברמה הנדרשת, עזב את משרתו. אז נסע לארה"ב למשך שנתיים, ואסף כספים להקמת המוסד המיוחל.⁷

5 ראה בהמשך פרק המוקדש לכך.

6 בקובץ העבר (ו, עמוד 133) מתאר בן ציון דינור נסיון להקים בשנות המלחמה בית ספר גבוה למדעי היהדות, אליו היה קשור הברון גינזבורג ועוד. בתוך דבריו הוא מספר שניהל שיחות עם ר' חיים שישב אז בפטרוגד, על שיתופו בהוראה במוסד ור' חיים, היה נכון להרצות במוסד בעשרה מקצועות ויותר". אפשר שמדובר באותו מוסד.

7 "ארגונה של המחלקה ללימודי קודש היה הרבה יותר קשה. הרב י. ניסנבוים מספר בזיכרונותיו, כי בנידון זה נתקלו המייסדים מיד במכשולים ובמעצורים עד לאין קץ - לא הייתה תכנית ולא מנהל ולא מורים ולא ידעו במה להתחיל. קראו לעזרה את הרב הגאון ד"ר חיים הלר, וחפצו להעמידו בראש הלימודים העבריים. הוא בא וערך תכנית לקבלת התלמידים. לפי תכניתו היה כל נער בן 14-15, המתקבל לבית-המדרש צריך להיות, לפחות, בקי במסכתא אחת ולדעת את התורה ואת הנביאים הראשונים, וכן להיות בעל ידיעה הגונה

בשנת תרפ"ב, הקים בברלין את 'בית המדרש העליון'⁸, שהגשים את שאיפותיו ללימוד תורה עמוק ורחב, עם שילוב ידע מדעי נצרך.⁹ בין מושפעיו שם אפשר למנות את הרב סולובייצ'יק ואת הרבי מלובביץ'.¹⁰ עם תום הכסף, נסגר בית המדרש בשנת תרפ"ח.

בעברית. בלמודים הכלליים היה הנכנס צריך לעבור קודם שתי מחלקות גימנסיה, כדי שכל הגומרים את המחלקה השישית יוכלו לגמור את בית-הספר התיכון, ולעסוק, בשנתיים האחרונות ללימודיהם בבית-המדרש "תחכמוני", רק בלמודי גפ"ת ובלמודי קודש בלבד. לדעתו של ר' חיים הלר הייתה רק באופן כזה תקווה, כי הגומרים יהיו באמת גדולים בתורה ובחכמה. ובכן, הוכרז על בחינות, ובאו תלמידים שונים להבחן והנחילו מפח-נפש, כי אף אחד לא מלא את הדרישות האמורות. בחורי השיבות שבין הנבחנים ידעו פרק בגפ"ת אך לא ידעו דבר וחצי דבר בלימודים הכלליים ואף לא בשפה העברית, ואפילו בתורה. כשנשאל אחד על שמות הנהרות הגדולים בארץ-ישראל נענה "פיתום ורעמסס". וכשנשאל היכן כתוב "יזל מים מדליו" השיב ב"וזאת הברכה". מאידך גיסא, היו בין הנבחנים תלמידי גימנסיה, שידעו פרק בלמודים הכלליים ולא ידעו לקרוא שורה בגמרא. קם ר' חיים הלר והתפטר ("יצחק מישאל, במאמרו בספר מוסדות תורה באירופה בבנינים ובחורבנם, עמ' 589).

גירסה אחרת, ששהה שם שנה "אחרי עכבו באמריקה כשנה תמימה הפליג... לשוב לאירופא, ובדעתו לעמוד בראש בימ"ד עליון לחכמת ישראל בברלין... ולתכלית הזאת בא לאמריקא לבקש תמיכה מעשירי יהודים להבטיח את קיומו של המוסד... וגם בהוצאת ספריו" (י"ד אייזנשטיין, אוצר זכרונותי, עמוד 150).

יש להבדיל בין מוסד זה לבין בית המדרש לרבנים בברלין בראשות רד"צ הופמן ועוד. את תכניתו לייסוד בית מדרש עליון למחקר 'מדע היהדות', פרש לפני ר' זאב יעבץ, במכתב ששלח לו בתרפ"א: "זה כשבועיים ימים, לא אוזכר אם כתבתי לו שחפצי לפתוח בכאן בית מדרש עליון. מטרת ביהמ"ד הזה ותעודתו, להקים לנו אנשים גדולי תורה וגדולי מדע גם יחד. בבית הזה יכנסו אנשים שכבר מלאו כרסם בש"ס ופוסקים, והם גדולי תורה, ושם יוסיפו ללמוד כל הספרות התלמודית, היינו שני התלמודים ספרא ספרי ותוספתא ואביזריהו, בסדר ובמשטר, ילמדו בו חקר כתבי הקדש לכל סעיפיו וענפיו, שפות שונות חדשות ועתיקות, גם חכמות שונות כמו חכמת המשפט העולמי וכיו"ב, למען יהיו לנו אנשים שבכוחם יהיה לנהל את בני עמנו על מרומי התורה, היראה והחכמה, לעמד בפרץ להשיב מלחמה שעה, להגדיל תורת ה' ולהאדיר, ולהרבות תושיה בישראל. ולמותר לי להאריך לפני דהר"ג על דבר גדל המוסד הזה וחשיבותו, כי כמוני כמוהו, לבו לב חכם נכון, לדעת שבמוסד כזה תלוי כל כבוד בית ישראל".

10 "הרב סולובייצ'יק והרבי נפגשו לראשונה בצעירותם כאשר שניהם למדו באוניברסיטה בברלין, לפני עליית הנאצים לשלטון... הרב סיפר לי שבשעתו הוא היה תלמידו של הענק התורני הרב חיים הלר, ושגם הרבי היה חלק מאותה קבוצה" (הרב פביאן שינפלד, הסיפור שלי, עמ' 146). ובסגנון אחר: "סיפר הרב סולובייצ'יק: היינו כולנו יחד בברלין, בביתו של הרב חיים הלר ז"ל. היינו יושבים ומשתתפים בשיעורים, והרבי נהג להופיע מדי פעם" (אדמור"י חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 118). לא הרחבנו על תלמידים אחרים, אך אוכיר עוד

אמנם כבר לפני הקמת המוסד, וגם לאחר סגירתו, הסתובבו תמיד במחיצתו חוג של מעריצים ומקשיבים שהרבו להתבשם מתורתו. בשנים הבאות נדד ר' חיים במקומות שונים¹¹, ובין השאר ביקר פעמיים בארץ ישראל.

בתרצ"ו, עם עליית הנאצים לשלטון, היגר לארה"ב, שם המשיך את פעולתו התורנית-מדעית, לצד עבודת הוראה בישיבת רבינו יצחק אלחנן. היה נשיא הכבוד של ארגון ה-OU, איחוד קהילות האורתודוקסים בארצות הברית. בישיבת רי"א לימד כל שנה במשך סמסטר אחד תנ"ך, תרגומי המקרא ופרשני המקרא. רבי חיים הלר נפטר בתש"כ. הניח אישה ושלוש בנות. נקבר בבית העלמין מאונט ג'ודה (Mount Judah) בשכונת רידג'ווד (Ridgewood) שברובע קווינס בניו יורק, בהלווייתו השתתפו מאות רבנים, בראשם הרב סולביצ'יק.

ת"ח חשוב והוא הרב יוסף ליפוביץ מחבר הספרים נחלת יוסף, שלמד שנה וחצי בברלין אצל ר' חיים הלר, ובאוניברסיטה המקומית. ע"פ: Between Berlin and Slobodka: Jewish transition figures from Easter "Europe, Hoboken, N.J: Ktav, 1989, עמוד 140.

11 פירוט מופיע במאמרו של הרב דמביצר, עמ' תתקלג-תתקלד. וכך כתב על נדודי ר' חיים, הלל זיידמן (אישים שהכרתי, עמ' 172): רואים אנו את הגאון כשמקל נדודים בידו. והרי מטבעו היה יושב אהל. והרי התאוה לשבת בבית ה' כל ימי חייו, באוהלה של תורה. נפשו לא היתה למרחקים. אחרי הרפתקאות לא הלך ולא בקש גדולה לעצמו בארצות רחוקות. וכשרמזה לו ברח ממנה. די היה לו בד' אמות של תורה ומדע שכללו את כל עולמו. גם מושרש היה ביהדות פולין, ומחובר לקרקע זה עליו גודל וממנו ינק. ברם, ההשגחה רצתה אחרת. הוא טולטל ללא הרף. חייו היו שרשרת של נדודים. אך נטה אוהלו באיזה מקום, מיד באה רוח עזה ועקרו ונשאו לארץ נכריה. וככה לקחו אותו מסעיו בעל כרחו מעיר לעיר, מארץ לארץ: ביאליסטוק - וורשה - לודז' - פטרגראד - לומז'ה - הומל - אוטובצק - תל אביב - ברלין - שיקגו - ניו יורק. אם כי שבע נדודים ואכזבות היה, ושבע מרירות - מר לא היה. לא היה לו לב רגז. בניו יורק מצא עוגן במידה מסוימת בישיבת רבנו יצחק אלחנן, הודות לנשיאה הרב ד"ר שמואל בלקין ומאורה הרב ד"ר יוסף דב סולובייצ'יק, אחרי שהגיע כפליט בטרורף ספינותיו ובשקיעת עולמו בים של דם ודמע. הם היו לו למשען ביחס של הערצה עמוקה, שהוכיחו בפועל". בהקדמת לחקרי הלכות כתב: "לרגלי ההרפתקאות השונות שעדו עלי, והטלטולים הרבים והקשים שהטרידוני... הרבה מכתבי נפזור בימי נדודי, אבדו ואינם". לדוגמא, על ספרו 'הפשיטתא של שמות' נכתב (האחים שולזינגר, עמוד 59): "הוא הדפיס את הספר בברלין (תרפ"ח-תרפ"ט). עם עליית הנאצים העביר את הספרים המכורכים לארץ ישראל ואוחסנו במחסן. מסיבות לא ידועות פרצה דליקה במחסן, וכל הספרים כלו בעשן. בגין כך ערך מחדש את כתב היד..."

קירבתו לגדולים רבים מצאה ביטוי בדברי הרב סולובייצ'ק¹²:

לאמיתו של דבר, קירב אותנו ר' חיים לשלושה דורות דעה. הוא השתעשע במשא ומתן של תורה עם ר' יוסף בר, איש בריסק, ר' יצחק אלחנן מקובנה, ר' נפתלי צבי יהודה מוולוז'ין, ר' ליפא איש מיר, וכיוצא בהם. עדיין עול ימים היה בימיהם. אבל ילדותו לא הפריעה אותו מלפלפל עם ענקי הרוח של אותו דור מופלג. הוא נפגש עמהם בביתו של דודו, שוע ונדיב, בווארשה. עם גדולי הדור השני כמו זקני, ר' חיים איש בריסק, ור' אליהו איש פרוז'נא, ר' אליהו חיים איש לודז', ר' הירש מקובנא, ועוד, נקשר בידידות אינטימית. כמה פעמים סיפר לי על שיחותיו עם זקני. כל הוויתו הייתה תקועה בדורות ההם. הוא קיים מגע ומשא תמידי עמהם. כשהייתי מבקר במעונו, במערכה של מנהטן, על כל חשרת החיים היהודיים הסואנים והנבוכים שבה; על כל בתי כנסיותיה, חברותיה, מועדונייה ואביוזיהם, הייתי מרגיש תמיד, כאילו נכנסתי לעולם אחר, כאילו הבקעתי את הגבול המבדיל בין שתי רשויות קיום - רשות דורות ראשונים - הש"ך, הט"ז והגר"א - ורשותה של האורתודוקסיה המודרנית קצוצת הכנפיים להגביה עוף, ונטולת השורשים לחזור לעומק החוויה הדתית.

לפרקים תכופים, כשפתחתי את הדלת לחדרו, מצאתיו מוסב בכורסתו הישנה, כשמשקפיו מורכבות על ראש חוטמו, וכולו שקוע בספר 'בית הלוי', 'משיב דבר' או 'מלבושי יום טוב'. כשהרגיש בי, לא הפסיק את לימודו. בחיך קל ובתנועת אצבע היה מזמין אותי לשבת על ידו. לפעמים לא יכולתי להבחין בו, אם יודע הוא את נוכחותי או לא. עסוק היה כולו בדו שיח עם אחד מן החבורה, שנסחף לתוכה כשהיה קטן. מארשת פניו, האומרת צחוק וגם עצבות, אפשר היה לשער את תוכן השיחה. לפרקים היה מנענע בראשו, ופניו הפיקו נחת רוח, כאילו הסכים עם ידידו מלפנים; ולפעמים הרים את ריסי עיניו מתוך השתוממות ופשט את אצבעות ידו הימנית בשאלה: הייתכן, ר' שבתי (הש"ך) אומר אחרת?!

והוא מוסיף פרט מעניין:

כשהיה ר' חיים פותח בסיפורים על גדולי ישראל, בין על אלה שהכיר ובין על אלה שחיו מאות שנים לפניו - פיו היה מפיק לא דברים צנומים, כי אם חוויות שחום וגם תנועה להם. מופעם עלילות ישנות ונשכחות, היה צוחק ומצטער עם גבוריו. הדיוקנאות שתיאר היו קמים לתחייה, ונדחקים ונכנסים לחדרו הדל. היהודים אתם, במה היה כוחו גדול? לא באמנות הדיבור או הציור! מעולם לא

השתמש במליצות, לשם עיטור המעשה שסיפר. הוא חי את המאורעות שסיפר לנו. הוא בעצמו השתייך לדורות קדומים, שאת גדולם ותפארתם ביקש למסור לנו. הוא נשא בתודעתו את יחדותם של הדורות, התמזג עמם ונבלע בהם. לכן דיבר בלשונם, והבין לרוחם. נודד ומבודד בשבילי ההווה, ובן בית בעבר הקרוב והרחוק - היה האיש הזה. הוא גילם באישיותו משהו מיוחד, הנובע מן הימים שענקי הרוח היו בארץ, אנשי השם בעולם התורני. אמנם היה מפליטת סופרים קדמונים!

לאחר סקירה כללית של קורות חייו, נמקד מעט את מבטנו במספר נקודות מתוך קורות חייו.

רבנות לומז'ה¹³

כאמור, ר' חיים התמנה לרבנות לומז'ה לאחר פטירת בעל הדברי מלכאל, אך תוך מספר חודשים עזב את תפקידו. הגר"ד סולובייצ'ק¹⁴ העיד:

פעם אחת אמר לי שהתפטר מכהונת הרבנות בלומז'ה, משום שהרגיש שבתור רב העדה יכפו עליו ועל הנהגתו דברים שהם למורת רוחו. הכתוב אומר, כך סייע שיחה זו, 'ומצא חן ושכל טוב בעיני אלוקים ואדם'. האדם צריך להשתדל לצאת ידי חובתו לפני המקום, ואז ימצא חן גם בעיני בני אדם, אבל כשמהפכים את הסדר, מאבדים שני עולמות.

הסבר מעט שונה כתב א.י. בראז'ינסקי (הצופה במלאת לו 75):

כבן שלושנים נתקבל לרב בעיר הפלך לומז'ה, שעל כסא רבנותה ישבו גאונים מפורסמים מדור דור, אולם לתימהון מכיריו הרבים, לא האריך לשבת על כסא הרבנות, כי קיים בעצמו ושנא את הרבנות, הוא ראה ברבנות ובכל הכרוך בה, ביטול תורה, שכן צורכי הציבור שללו ממנו את עיתו וזמנו, ואת היכולת לעסוק בדברי עיון, ולהפיץ את מעיינותיו חוצה. משום כך התפטר, למורת רוח חותנו וכל בני המשפחה¹⁵.

13 בכתבת פרק זה נעזרתי במש"כ הרב אבישי אלבוים בבלוג 'עם הספר' - "מדוע עזב הרב חיים הליר את רבנות לומז'ה לאחר מספר חודשים?".

14 דברי הגות והערכה עמוד 161.

15 יו"ט לוינסקי (ספר לומז'ה, עמ' 115) מביא בשם יהודי ששמע מר' חיים את הסיבה הבאה לעזיבת הרבנות: "לאחר שנים רבות.. ראה ונוכח שאין ר' חיים יכול להצטמצם להיות רב בקהילה אחת - מעינותיו יפוצו לכל קצווי היהדות".

יש להעיר על דבריו, שכאמור, אחרי כשלוש שנים נבחר שוב ר' חיים לכהן כרב בעיר חשובה - סובאלק, ואם כן, משמע שלא נטש לחלוטין את רעיון הרבנות (אמנם המינוי לא יצא אל הפועל עקב פריצתה של מלחמת העולם הראשונה¹⁶). באותה תקופה דווח על זה בהמודיע (ט' תמוז תרע"ד), ודרך אגב הוזכרה גם עזיבת הרבנות בלומז'ה:

בעיר סובאלק נבחר לרב אב"ד דתי ורשמי, הרב הגאון הג' המפורסם לתהלה מוהר"ר חיים העללער שליט"א, שברצונו הטוב הסתלק עצמו מרבנות לאמזא, תיכף אחרי בואו לתוכה, רק מפני שישרת לבו לא נתנתו לשמש ברבנות כזו, שמבלי ידיעתו השתמשו קרוביו לקבלתו באמצעים בלתי מתאימים לרוחו הטהור, ויקיים בהם ההלכה הפסוקה "אי עביד לא מהני".

מילים ספורות אלו פותחות צוהר להתרחשויות שהיו סביב הרבנות בלומז'ה, ועיקרן הן כדלקמן.¹⁷

רבה הקודם של לומז'ה, בעל הדברי מלכאל, היה מגדולי הרבנים בדורו, והוזמן עקב כך לועידת רבני רוסיה שהתקיימה בעיר פטרבורג. בדרכו חזרה ללומז'ה נפטר, בסמיכות לעיר רציצה. אנשי אותה עיר רצו שייקבר שם כפי המנהג המקובל, אולם אנשי לומז'ה רצו להביאו לקבורה בעירם. אחת הסיבות לכך הייתה מצבה הכלכלי הקשה של משפחת הרב, שנוצר עקב חובות רבים, והציבור סבר שקבורת הרב בעיר תיצור התעוררות לעזרה למשפחה. ואכן כך היה. בעל דברי מלכאל נקבר בלומז'ה, ופרנסי העיר אכן התחייבו לסכום גדול לטובת המשפחה, אך אחר כך, לא עמדו בדברם, עקב אילוצים שונים. כששמע זאת ר' סנדר דיסקין, יהודי חשוב ומחזיק תורה משמעותי שהיה מעשירי לודז', סילק את כל החוב של משפחת טננבוים, ובזה קנה את לב פרנסי העיר לתמוך בחתנו, ר' חיים הלר, שהיה מועמד לרבנות העיר. כפי שנרמז בדברים שהוזכרו לעיל, ר' חיים עצמו לא ידע על כך בשעת המעשה, וכוונתו של חותנו הייתה לשם שמים, אך הדבר יצר אצל ר' חיים תחושות לא נעימות, שהביאו בסוף לעזיבת התפקיד. כך העיד אחד מיהודי העיר (כפי שהביא יו"ט לוינסקי בספר לומז'ה עמ' 115): "ר' אברהם מזרח סיפר לנו: ממחרת יו"כ קיבל טלגרמה מגרודנה מאת הרב ר' חיים, שימהר ויבוא אליו. כשבא, הודיע לו על החלטתו הנחושה, להתפטר מכסא הרבנות... סיבת הדבר: התנהגות חותנו, שקנה את המשרה בפיזור כספו".

16 "אחרי פטירתו של ר' משה בצלאל, קיבלה סובאלק בתור מרא דאתרא את החוקר הידוע ר' חיים הלר. נכתב ונחתם הכתב רבנות, אך בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה. ר' חיים הלר נתגלגל ללב רוסיה, וסובאלק נשארה בלי רב שבע שנים" (מ. צינוביץ, ספר סובאלק, עמ' 152).

17 ע"פ הרב אליעזר כאצמאן, ישורון ג, עמ' תרע.

לפי דברי לוינסקי, היה רקע נוסף לאי-הנוחות שנוצרה אצל ר' חיים, בעדינות ואצילותו:

לאחר פטירתו של ר' מלכיאל החלה שוב התרוצצות בלומז'ה, מי ימלא מקומו? בעיר הייתה תסיסה של התקדמות, וכמה בעלי בתים הבינו שמאז בוא ר' מלכיאל ללומז'ה עברו כעשרים וארבע שנה, ואין לבחור רב מאותה ההשקפה של הקודם. וכמה מנכבדי העיר הסכימו שצריך להעלות על כסא הרבנות רב ודוקטור, למדן וגם מלומד, שיוכל לצאת ולבוא לפני העם ולפני השלטונות. הפרנסים החדשים של הקהילה... עיניהם היו לחפש רב מודרני. והנה, הוצעה לעיר המועמדות של הרב ר' חיים הלר, רב ודוקטור, למדן חריף ובקי בכל חלקי התורה, אשר עליו אמר ר' חיים מייזל, הרב הישיש בלודז', שהיה רבה הקודם של לומז'ה: "סוקר בסקירה אחת את כל הש"ס".

עם זאת ממשיך לוינסקי:

כמה בעלי בתים התנגדו לו, כי חששו שמא תגבר ההשכלה שבו, אולם חותנו של הרב, ידע לקנות את ליבם של כמה ממתנגדיו של הרב, וגם פיזר נדבות ותרומות לצורכי הציבור ביד רחבה.

עם הגעתו של ר' חיים לעיר, היה נראה שהעניינים מסתדרים:

משנבחר, בא ר' חיים הלר ללומז'ה, נתכבד בכבוד רב. קהל אלפים חיכה לו וקיבל את פניו. בבית הכנסת הגדול, ערכו לו קבלת פנים של מלך, שם גם קראו לפניו את כתב הרבנות ושתו לחיים. הרב ד"ר הלר דרש אז את דרשת הפתיחה שלו, והיו דבריו כאש, ורבים ממתנגדיו יצאו מכליהם ואמרו: אין כמוהו בתורתו. ואמנם, שמו של הרב הלר הלך לפניו... עד מהרה כבש ר' חיים הלר את ליבות העם, מהשכבות הרחבות העממיות עד רמי היחש ובעלי הדעה, וכמה ממתנגדיו באו אליו לבקש סליחתו על אשר קודם התנגדו לו..."

ועם זאת, ממשיך לוינסקי וכותב:

נשארו עוד אילו עסקני ציבור שהיטב חרה להם על אשר קולם לא נשמע ודעתם לא נתקבלה בעת בחירת רב העדה והתחילו לחתור תחתיו.

ניתן לשער שמלבד חתירתם של אותם עסקנים, עצם הצורך של ר' חיים להוכיח כביכול, שאין מה לחשוש מפניו, לא הייתה לרוחו. דומה שעניין זה, לא ללמד על עצמו בלבד יצא, אלא יש בו כדי לפתוח צוהר לייחודו של ר' חיים, שהניסיון להבינו לפי ההגדרות המקובלות נועד לכישלון. דומני שניתן להעריך שגם חלק מתומכיו, ראו בו את עניין ההשכלה, כעומד בפני עצמו, ולא בהכרח כחלק מגדלות נדירה המסוגלת

לשלב בתוך תורתה, תחומים נוספים שנרכשו כהשלמה לעיקרה של תורה. אפשר שמגמה זו של אותם פרנסים, עוררה התנגדות אצל אחרים, שביסודה, לא הייתה אמורה להיות מופנית כלפי ר' חיים, שהיה שלם וענק בתורתו ויראתו, אך כיוון ששימש ככלי בידי בעלי דעות מסוימות, נוצרה התנגדות כלפיו. כאמור, הצטרפותם של מספר גורמים יצרה אצל ר' חיים בסופו של דבר תחושה קשה, שלא אפשרה לו להמשיך בתפקיד.

אור נוסף על פרשה זו, השונה במעט, אך דומה שאינו סותר את האמור לעיל, שופכים דבריו של הרב יהושע זליג דיסקין, רבה של פרדס חנה¹⁸:

הגאון ר"ח הלר נתקבל לרב בעיר גדולה לומז'ה. זה היה בהסכמת גדולי הדור של אז: הגה"צ אדמו"ר מגור זצ"ל, האדמו"ר מראדזין זצ"ל, והגרא"ח מייזל זצ"ל, רבה של לודז'.

תיכף התנפלו על ה'מציאה' הזאת לבלרי העיתונים העבריים, להראות כי גדולי ישראל מסכימים על הכשר לימוד המדעים. הדבר הזה הכאיב ליבם. הרב חיים הלר הוציא לאור אז שני ספרי הלכה חשובים, והתפרסם כלמדן. המדענים באו אליו גם כן, מתוך כוונה להיות למעוז היהדות בפני החוקרים הפושעים, ובעצת גדולי הדור. אז מצאו לנכון להסביר כי ח"ו לא עלה במחשבה אצל גדולי ישראל להסכים שידונו מן הפרט היחידי מיני אלפים על הכלל. ראה הרב הלר כי יוכל להיות ח"ו מופת לנוער ללכת לעזוב בארות מים חיים, והתפטר מהרבנות.¹⁹

18 ירחון בית יעקב, מספר 6.

19 זה המקום להביא דברים שאמר על בעלי תפקידי רבנות מסוימים: "רבי חיים הלר באחת מדרשותיו העלה מן הכתוב ותבלענה השיבולים הדקות את שבע השיבולים הבריאות והמלאות רמז מליצי אופייני למכת דורנו בהרבה מקומות שמתרברבים ריקים ושדופים מתורה וחכמה תופסים משרות ברבנות בקתדראות ובהנהגת הציבור ומרבים עמהארצות וריקנות ושחיתות בישראל כמעשה השיבולים הריקות שבלעו את השיבולים הבריאות והמלאות בחלומו של פרעה וכבר אמרו חז"ל סוטה כ"ב ע"א על הכתוב (משלי ז, כו): 'כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה' - כי רבים חללים הפילה, זה תלמיד חכם שלא הגיע להוראה ומורה. ועצומים כל הרוגיה, זה תלמיד חכם שהגיע להוראה ואינו מורה. לכאורה תמוה הייתכן שפגיעותיו של האחרון שהגיע להוראה ואינו מורה מרובות משל הראשון שלא הגיע להוראה ומורה, שכן חללי הראשון הם רק רבים ואילו האחרון הם עצומים איפכא מסתברא! אלא הסביר רבי חיים הלר החללים וההרוגים הם נפגעי צרה אחת של זה שלא הגיע להוראה ומורה שכן ריקנים אלה הלוקחים לשונם וינאמו נאום הרועים את עצמם, רבים חללים הפילו במשרות שתפסו מאחר שמרבים עמהארצות וחילול השם בישראל מעמידים

ביקורו בארץ ישראל

כאמור, בשנת תרצ"ה נסע לארץ ישראל כדי לבדוק אפשרות לעלות אליה²⁰ ומעניין לציין כי בכרוז המופיע בשו"ת דעת כהן (סי' קצז), מצורפת חתימתו עם גדולי ירושלים אף שרק התארח בארץ.²¹ מתוך דברים שפורסמו בעיתון דבר²², אנו למדים על רצונו לעלות ארצה ועל הקשיים שעמדו בפניו בהקשר זה (ואגב זאת, גם על ההערכה לה זכה):

ר' חיים הלר נמצא עכשיו בתוכנו בארץ ישראל. הוא בא בתור תייר, לבקר בארץ אבותיו, ואת אחיו העוסקים בבניה, ויחד עם זה הושב כבר על דבר שובו לגולה... מי הוא זה ר' חיים הלר? רבים הם ב"ה בא"י יהודים תלמידי חכמים. אבל ר' חיים הלר - אני אומר זה בגלוי ובפשטות גמורה - הוא יחיד הדור! בתאר "סיני ועוקר הרים", כבר השתמשו לרבים, ויהי למליצה בעלמא: מי שיודע פרק בספרותנו העתיקה, ויחד עם זה הוא יכול להמציא איזה פשטיל מחודד, הריהו סיני וגם עוקר הרים. אבל ר' חיים הלר הוא לגמרי מסוג אחר: בקיאותו הנפלאה בכל הספרות העתיקה היא מפליאה באמה. אצלו הכל כמונח בקופסא, וביחוד גדול כוחו בידיעת התנ"ך בכל מפרשיו ובכל תרגומיו (וגם תרגום שבעים בכלל), חודר עד עומק הלשון העברית, ומפרש את הכתובים הסתומים בחריפות מרובה. בהגיון ישר, ממש פוקח עיוורים. הוא מראה את עם-הארציות של המפרשים החדשים, שנשענו על "חכמת הגויים", שלא ידעו את השפה העברית וגם לא הבינו את דרך התרגומים, וביחוד הוא מראה כמה הכניסו הנוצרים עמי

בעלי מום רוחניים ומכלים כל חלקה טובה בתרבות ישראל, עצומים מאלה הרואים הנוספים בזה שהם דוחקים רגליו של זה שהגיע להוראה שלא ימצא לו מקום להורות כי איש התורה והמדע איש המידות ואציל הנפש נמנע ממנו להורות להנחות להשפיע משום שההדיוט קפץ בראש ותפס מקומו משום שזה שאינו ראוי ממלא תפקידו של זה שראוי משום שהשיבולים הריקות בלעו את השיבולים המלאות" (מבין במקרא, עמ' 68).

20 נציין שבהפרדס (תרצ"ו גליון א', עמוד 7), נכתב: "ארי עלה מבבל... הגאון... עלה לא"י להתישב שם".

21 "...בעה"ח יום י' טבת תרצ"ה פעה"ק ירושת"ו. נאום הק' אברהם יצחק הכהן קוק ונאום צבי פסח פראנק ונאום אליהו בה"ר שלמה ראם ונאום ירוחם פישל בערינשטיין ונאום שמשון אהרן פולונסקי ונאום יוסף גרשון הורוויץ ונאום משה פריצקער רב מברדיטשוב ונאום חיים שלמה גולובנצ'ץ ונאום יוסף מ' הלוי ס"ט ונאום שלמה נתן קאטלער, שהי' האב"ד דלוקניק נאם יעקב קלמנס מלפנים האב"ד במוסקווא ונאום חיים העליר בהגאון הצדיק הרי"ל ז"ל.

22 דבר לחובבי חכמת ישראל באמת, דבר 19.03.1935.

הארץ, והוסיפו על דברי השבעים, וקלקלו את פשט המקרא. וישנם מפרשים כאלה שפרשו על פי תרגום השבעים, ושם בתרגום כתוב לגמרי אחרת, ולחנם שבשו את הנוסח המסורתי.

אנכי, ובוודאי יש עוד רבים כמוני, יחשבו לכם לכבוד להתאבק בעפר רגליו של החכם הנפלא הזה. צר לי כי ספריו לא נפוצו כאן בא"י, אבל מה שהספיק להדפיס הוא רק חלק קטן ממה שיש בלבו של החכם הזה (ר' דוד הופמן ז"ל במכתבו אליו קורא אותו בשם "הגאון", וכידוע שר' דוד הופמן לא היה ותרן בתוארים).

בשביל מה אני כותב את הדברים האלה? ר' חיים הלר חושב לשוב לגולה, מפני שאין לו במה להתפרנס כאן. והנני אומר כי חטא גדול נחטא לארץ ישראל, אם ניתן לאיש גדול כזה לצאת מארצנו. אנו חייבים לאזור את כל כוחותינו, שהרב הגדול הזה יישאר בקרבנו, ויהיה לעטרת תפארת ליישוב כולו. אפשר למצוא מקור למחיתו, למען לא יצטרך לגור בחוץ לארץ. הוא יתיישב פה, יכתוב לנו ולכל העולם פירוש חדש על התנ"ך, שיהיה מאור ושמע, וידעו כל הגויים כי מציון תצא תורה. ביחוד החובה היא על אגודת הסופרים, על כל מי שחכמת ישראל יקרה בעיניו. אל רשלנות! כי בנפשנו הוא, בנפש האומה! אסור לבזבז כלי יקר שכזה, לתת לו לגדור בגולה.

ובעיתון דאר היום²³ פורסמה 'שיחה עם הרב הגאון ר' חיים הלר'. על המצב בארץ השמיע הרב את הדברים הבאים:

המצב בארץ ישראל בכלל הוא די טוב. זוהי ארץ נפלאה ומקסימה כל לב, החיים שם הולכים ונבנים, הולכים ולובשים בכל יום ויום צורה חדשה. ואין אני רוצה כלל להצטנן ולראות את הצללים, שאחרים נוטים לחפש ולמצוא בא"י, אכן אם אבוא להראות על הצללים שבכל מקצוע ומקצוע, הנה אמצאם בגולה פי שבעים ושבעה. שואל אתה אותי בדבר הדור הצעיר, ההולך וגדל בא"י, אם אני מרוצה ממנו בגלל יחסו השטחי אל לימוד התורה! והרי לא טוב הוא מזה גם הדור הצעיר בגולה! וכי מעטה היא כאן עם הארצות? והוא הדבר גם בנוגע לחילול שבת וכדומה. מוטב, איפוא, לשמוח במעט האושר שנותנת לנו ארץ ישראל, מאשר לחטט במגרעותיה... בסוף השיחה מילא הרה"ג הלר את ידי העיתונאי ואמר ברגש: אל דאגה - הוא אומר - עוד יושע ישראל! התזכור את דברי ישעיהו (מו, יג) - 'קרבת צדקתי לא תרחק ותשועתי לא תאחר, ונתתי בציון תשועה לישראל

תפארתו... ועוד הרבה ימים יישמר בי הד עז, מצליל הבטחון שבו נאמרו דברים אלה.

ובתו כותבת²⁴:

לבו היה מלא אהבה וגעגועים לארץ הקדושה, ובאהבה נשא על שפתיו הדברים האלה: "זוהי ארץ נפלאה ומקסימה לב", כי אהב אהבה עזה את הארץ הנפלאה ההיא ונפשו הייתה קשורה בה, ואחר טלטולים ונדודים רבים חלם להשתקע בארץ ישראל, בה למצוא מנוחה לנפשו ולעסוק בתורה ובחכמה. אך לשווא חלם. גאון התלמוד וגאון התנ"ך לא מצא לו מקום מקלט בטוח לרוחו בארץ התנ"ך והתלמוד.

הדברים הבאים, גם הם מלמדים על השאלה שריחפה באוויר, האם יישאר כאן ר' חיים. ר' דוד טלזנר²⁵ מביא מכתב שנכתב לר' חיים:

כחודשיים לפני מות רבנו, הרב קוק זצ"ל, והוא מוטל חולה, מדוכא ביסורים קשים, וישאל הרב ז"ל אם כבודו עודנו כאן²⁶. וכשומעו כי הדר"ג כבר נסע, התעניין לדעת אם מפליג באנייה אחת עם שוקן, ואם עדיין לא נפסק המו"מ ביניהם. הוא הביע משאלתו ותקוותו, כי העניין יצא סוף סוף לפועל, וכבוד הדר"ג עוד ישוב אחר כבוד אלינו ארצה, ויעבוד עבודתו הקדושה על אדמת הקודש.

ארה"ב

יותר מעשרים משנותיו האחרונות עברו על ר' חיים בארצות הברית. כותב ד"ר הלל זיידמן:

בניו יורק מצא עוגן במידה מסויימת בישיבת רבנו יצחק אלחנן, הודות לנשיאה, הרב ד"ר שמואל בלקין, ומאורה, הרב ד"ר יוסף דב סולובייצ'ק²⁷, אחרי שהגיע כפליט בטרורף ספינותיו ובשקיעת עולמו בים של דם ודמע. הם היו לו למשען, ביחס של הערצה עמוקה, שהוכיחה בפועל. לא בידיים ריקות הגיע. בא כעתיר

24 תלפיות ט, ג-ד, עמוד 515.

25 אסיף, עמ' 343.

26 לעיל, בהערה 1, הוזכר יחסו המיוחד של מרן הרב קוק לר' חיים, ונוסיף כאן את המובא בליקוטי ראי"ה (ב, עמ' 206): "כשביקר הגאון ר' חיים הלר בירושלים, כיבד אותו הרב בביקור חוזר בבית מלוננו. בין היתר נסב השיחה על דרך לימודו של הגאון המופלא ר"ד פרידמן מקרלין, שהתרכז כולו בשיטות הראשונים".

27 לקשריו עם הרב סולובייצ'ק, נייחד מקום בפני עצמו.

נכסים רוחניים כבירים ותלמודו בידו. הביא עמו מטען עשיר - אבל איפה לפרקו? הדאגה של "הרבה מעות ואין למי לפורטם" העיקה עליו. בשיבת רבנו יצחק אלחנן, מצא צינור למעייניו. בהרצאת שיעוריו בשיבה, בחדשי קיץ, היה יושב ואוחז בתנ"ך קטן, שדפיו קרועים ותלושים מרוב שימוש, וממנו הרצה בשפע בקיאות, בהסברות בהירות מקיפות ומעמיקות, כאלו אנציקלופדיות וקונקורדנציות, וספריה עשירה של כל הפירושים, המחקרים והתרגומים פתוחה לפניו. כל זה היה במוחו, שלא שלט בו פורה שר של שכחה. הוא בילה את שנותיו האחרונות באוהלה של תורה, בחדרו במזרחה של מעלת העיר במנהטן, מוקף ספרים וכתבי-יד.

מספר הרב ישראל שורין:²⁸

זכורני כשהייתי בשנת תש"א (1941) באחת הועידות של אגודת הרבנים, בה השתתפו מאות רבנים מכל ערי אמריקה. על הבמה ישבו זקני הרבנים, רב אחד עמד על הרמקול ודרש את דרשתו. לפתע עבר רחש בקהל, וכולם הפנו ראשיהם לעבר הדלת. הדלת נפתחה, ועל הסף הופיע איש קצר קומה, יפה עינים עם זקן, ששיבה נורקה בו, שעזר את לחייו החיוורות, כולו מכונס בתוך עצמו. כל הקהל הגדול קם על רגליו, וליווה במבטים לבביים וביראת הכבוד את האיש אשר עבר בין שורות הנאספים. מי הוא הרב הזה? שאלתי לאחד מהקהל. והוא ענה לי: רבי חיים הלר. מה? מלמלתי, האם זהו ר' חיים הלר, אשר הוציא לאור את ספר המצוות לרמב"ם, והחפץ חיים כאשר הגיע לידו... התעטף בגלימת השבת ואמר: זה היום יום חג לי, והוסיף כי אין לסמוך יותר אלא על מהדורת ר' חיים..

מי היה האיש הזה, אשר לא תפס שום משרה ציבורית, ולא הכתירוהו לא בתאר רב ולא בתואר גאון, אלא בשתי מילים פשוטות לבד: רבי חיים? עד שנת 1937, התגורר ר' חיים בארצות שונות באירופה, ובשנה ההיא הגיע לארה"ב, והתיישב במערבה של מנהטן, בעיר ניו יורק. רבנים ותלמידי חכמים היו באים לביתו, והוא משמיע לפנייהם שיעורים והרצאות. בחורף של שנת תשי"ד, הרצה ר' חיים חמש הרצאות על אודות התנ"ך. ההרצאות סודרו באולם הגדול של המלון סטטלר, ואלפי יהודים באו לשמוע איך ר' חיים הלר הורס את שיטות מבקרי המקרא. לא אשכח את המחזה הנפלא של הרצאות אלו: רבי חיים יושב אצל שולחן, נשען אל הרמקול ומדבר באידיש פשוטה. דבריו

הקסימו את הקהל, אשר שתה בצמא את דבריו. כל הרצאה משכה קהל יותר גדול, והצפיפות הייתה רבה. כל אחד ואחד רצה לקלוט איזה דבר חכמה, שיצא מפיו של ר' חיים.

גדלותו בתורה ופרסומו הרב לא העבירוהו על דעתו, והיה צנוע ובורח מן הגדולה. התנהגותו הייתה בפשטות ובענווה. הקדים שלום לכל אדם, והסביר פנים גם לאדם פשוט. לכן, רכש את הערצתם ואהבתם של הבריות, שרחשו לו רגשי חיבה ואהבה אין קץ. ביתו היה פתוח לכל אדם קשה יום, ואליה נהרו רבים לבקש עזרה בעת צרה. ור' חיים היה משתדל בכל כוחותיו לעזור לכל אחד ואחד בעתו ובטוב ליבו.

מוסיף ע. בן עזרא²⁹ לתאר את אותו מעמד:

והוא כפטיש יפוצץ סלע. לא רק ניצוצות ניתזים, אלא ברכים יברוק. ובכל פעם נפץ גדול מדרדר מעל הסלע ונופל על ראש אחד המבקרים. פעם הוא פוגע בויליון ובית מדרשו, ופעם הוא נוחת על ראשו של קוניקוט, בעל כתבי יד של התנ"ך. והנה נפל גוש סלע ורוצץ את די רוס, שמצא נוסחאות אחרות מנוסחת

29 ניצוצות מתחת פטישו של ר"ח הלר, אור המזרח ט (א-ב) עמ' 50.

30 הרב יעקב קמינצקי התבטא פעם בשיחה עם הרב גוסטמן: 'בהיקף ידיעותי בחושן משפט, היה ר' חיים דמות מדורות קדמונים' ('רבי יעקב', עמ' 445). 'רבינו שיבח מאד את הגאון רב חיים העלער ז"ל באומרו... הוא זהיר וחדר ביותר בעבודתו והשקפותיו בחקר התנ"ך, והיה שבע רצון מזה שרב חיים יהיה שכיני לאחר מאה ועשרים בבית החיים' (במחיצת רבנו - רבי יעקב קמינצקי, עמ' קפז) 'פעם אמר: העולם טועה בר' חיים, הם חושבים שהוא הגאון היותר גדול בתורה ואילו אני חושב שהוא גאון האמונה בדורנו' (הרב ישראל שורין חתנו של ר' יעקב קמינצקי, בשמו). עוד על הערכתו של ר' יעקב, בספר 'רבי יעקב' (עמ' 446) מספר בנו, כי אנשי החברה קדישא קברו בקבר שהוכן לר' יעקב מחיים, חכם אחד, והועידו לו קבר חדש במחיצת הגאון ר"ח הלר. ר' יעקב דיבר אז על גדלותו של ר' חיים, ובין הדברים אמר כדברים האלה. לדעתו היה ר' חיים מגדולי התנ"ח של הדור, ברם דווקא עומק אמונתו של ר' חיים היא שהניחה את דעתו בהקשר לחלקת הקבר החדשה שלו, הוא סיפר את המעשה בו העיר בפני ר"ח כי בשלושה מקומות מצטט הרמב"ם את הפסוק המתייחס לאיסור הלאו ללכת בחוקות הגויים בלשון רבים, היינו בחוקות הגויים, ולא חוקות הגוי כפי שמופיע בספרי התורה אשר מצויים בידינו. היתכן ובידיו של הרמב"ם היה מצוי ס"ת שונה באות? תהא ר' יעקב, רבינו נקט שכן שיחו המומחה העולמי לענייני תנ"ך יהנה מההמצאה, אולם לשמע הסברה חוויו של ר' חיים כסיד, ר' יעקב כה נפעם למראה השלימות באמונה באותו מקרה, השלים בקלות עם שינוי מקום קבורתו, בהיותו עתיד להיקבר סמוך לר' חיים.

התנ"ך המסורתי המצוי בידינו. והבקיאות והחריפות הבלתי מצויות של המרצה הקסימו את קהל השומעים, ושתו בצמא את דברי ר' חיים. קשר מיוחד נוצר בינו לבין ר' יעקב קמינצקי, ראש ישיבת תורה ודעת.³⁰ על הרב וודרמן, ראש ישיבת נר ישראל בבולטימור,³¹ סופר:

פעם אחת, כשנסע לנוי יורק ביקר בבית הגאון ר' חיים הלר, ונפתחה ביניהם שיחה בדברי תורה שנמשכה שלשה ימים רצופים, בהם שניהם כמעט לא אכלו ולא ישנו, ורבינו חזר לביתו עייף ורצוף בגופו, אבל בנפש מלאה שמחה מהנאתה של תורה.

ד"ר זרח ורהפטיג, ששהה תקופה בניו יורק, מספר³²:

בצוק נפשי, הייתי עולה לביתו של הגאון ר"ח הלר, לשמוע ממנו דבר תורה, לקיים אתו שיחת חולין. תענוג רוחני הייתה כל שיחה איתו.³³ הוא היה ידיד של אאמו"ר ז"ל, הוא חיבב אותי. הייתי בא לשמוע את כל הרצאותיו, גם השתתפתי כמה פעמים בשיעוריו ביורה דעה, שהיה נותן לכולל אברכים מיישיבת ר' יצחק אלחנן. כל שבת היינו, חברי ר' יעקב גרינברג ואני, עולים אל ר' חיים הלר לשיחה ממושכת. צלילה בים התלמוד והתורה כהפלגה בים שקט, ויותר מזה - משפיעים עלי להרגעת עצבים ושלות הנפש.³⁴

מספר יצחק רפאל³⁵:

רבי חיים העליר לביתו של רבי חיים בניו יורק הביאוני לראשונה יצחק ריבקינד ויעקב גרינברג ממקורביו המובהקים. רבי חיים סתם בדורנו הריהו רבי חיים העליר כפי שבדור קודם נודע כרבי חיים סתם, הרב מבריסק. ביקשתי פשוט

31 שיחות עבודת לוי, עמ' 61.

32 פליט ושריד בימי השואה, עמ' 325.

33 בספר האחים שולזינגר (אודות הדפוס המפורסם שפעל בניו יורק), עמוד 59, נכתב: "זכיתי לשהות במחיצתו זמן לא רב, אבל דיו להעניק חוויות רוחניות".

34 בספרו חמשים שנה ושנה (עמ' 51), הוא מספר שר' חיים היה הסנדק של בנו הצעיר. והקשר ביניהם התחיל עוד בפולין: "בית אבא ז"ל היה בית ועד לחכמים... ה"ה ברב יחיאל וינברג... והר"ח הלר, הגאון בתלמוד ובמקרא, מדי שנה ושנה בקיץ היו באים מברלין לוורשה ומבלים הרבה זמן בביתנו בשיחות, דיונים ומשא ומתן עם אבא ז"ל" (שם עמ' 126). ואף אחר שעלה ארצה כאשר הוציא את אוסף פסקי הדין של ביה"ד הגדול שלח זאת לר' חיים ומספר: "שמחתי לקבל ברכה על הוצאת האוסף מאת מורי ורבי הגאון ר' חיים הלר כל שמועה ממנו הייתה משמחת אותי".

35 לא זכיתי באור מן ההפקר, עמוד 342.

להכירו לראות גאון בישראל, ואולי אף לשמוע מפיו. ואת פתח לו משניתנה לו ההזדמנות על ידי שאלה כלשהי וקבוצת שומעים דרוכים לידו, נפתחו מעיינות השפע והוא סיפר והעיר היקשה והסביר. ראיתי כי רצויים לו המבקרים ושאלתי אם מותר לי לסור אליו לעתים ברצון ובשמחה השיב כל אימת שתמצא ותוכל. ניצלתי הזמנה פתוחה זו ואמנם באתי אליו פעמים מספר.

והרב חיים גולבסקי מספר³⁶:

כאשר נתקבלתי לתת שיעורים ולהרביץ תורה בבית מדרש למורים הייתי בא על כל החגים לליקוואוד. שם זכיתי בחגים לשמש גדול הדור חיים ומנו החכם השלם איש האשכולות מרנא ורבנא חיים העליר, שהיה ממש במלוא המובן אנציקלופדיא חיה. דברנו פעם אחת על השכלה ותרונותיה, ויותר מזה חסרונותיה. החכם השלם כליל המדעים איש האשכולות... דיבר על טשטוש הגבולות בין קנאים ומשכילים פתאום אמר לי אתה יודע שהרה"ג המובהק מרן בנימין דיסקין אביו של רבינו יהושע ליב היה במידת מה משכיל בחכמת הדקדוק היה לו בן אחיו של רבינו יהושע ליב שהיה חתנו של הרב חיים דאווידסאהן רבה של ווארשא הוא היה מהמשפחות הכי מודרניות בכל פולין דברו שם פולנית ספרותית.

הרב שמחה עלברג³⁷ חש צער על כך שר' חיים לא זכה למקום משמעותי יותר:

יותר מחמשים שנה היה ר' חיים, "הגאון הנפלא", כפי אשר כינוהו כל גדולי ישראל בספריהם. במשך חמשים שנה, היה ביתו של ר' חיים מרכז לגדלות התורה, ועד בואו לאמריקה - מדינה, המגלה "גאונים" חדשים בכוחה של העיתונות המכורה והמזויפת, ואין פלא שכאן, במדינה זו, שמו של ר' חיים היה כמעט כשוקע ונשכח לאט לאט. כי בולעת היא אמריקה את גאוני הרוח ובעלי נפש האמתיים. מבודד ומסוייג ישב לו באחרית ימיו בחדרו, על התורה ועל אריג מחשבותיו.³⁸

גדלותו בתורה

36 דו יובלין עמוד מ"ד.

37 יו"ר אגודת הרבנים בארצות הברית, ועורך הביטאון התורני הפרדס.

38 פרשל (לעיל הערה 2) מביא דבר דומה בשם ר' חיים עצמו: על סדרי החברה באמריקה, בה עליונים למטה ותחתונים למעלה, היה אומר: דומה אמריקה למיטתה של סדום. אדם גדול שבא לכאן - מקטינים אותו. אדם קטן עושים אותו גדול.

בפתיחת המאמר, הובאו כמה אמירות המבהירות מהו קנה המידה של גדלות בתורה, שעליו אנו מדברים כאשר אנו עוסקים בר' חיים הלר. נביא כאן הערכות נוספות, שיש בהן כדי לפרט ולהשלים את התמונה. הרב יעקב ליפשיץ כתב, בעת ביקור ר' חיים בא"י³⁹:

אם לבקש את הביטוי המדויק לדמות דיוקנו, יש צורך לקרוא לו: יחיד הדור. כי הוא מכיל בקרבו את כל אותם הסממנים שמנו חכמים ב"יחיד הדור", והם: בקיאות נפלאה - פרי הזיכרון העצום - בכל מכמני התורה והמדע. חדוד שכל מצוין במינו, כשרון תפיסה גאוני; ועל כולם, סלילת מסלה עצמית, יצירת סגנון חדש - בין בלמוד ההלכה והעיון, ובין בהבנת התנ"ך ותרבותו... ולא עכשיו בלבד, אלא בהיותו בן עשרים ושש כבר, הביא לידי השתוממות את קהל תלמידי חכמים, בגאונות התלמודית שגילה בקונטרס "פרי חיים", שחובר על הספר "זרע חיים" מאת רבי חיים ברודא זצ"ל. כי שם באו לידי ביטוי: בקיאות רחבה בשני התלמודים, ידיעת הראשונים על בורים, חריפות נפלאה וסקרנות עמוקה, והבקיאות והחריפות התמוזגה לכוח פועל אחד, שהשפעתו רבה היא, כי החריפות עוצרת בעד שטחיות והבנה רופפת; והבקיאות אינה נותנת מקום לעקמימותה של הסברא, ולנטיית מדרך ההיגיון והשכל הישר. בהיותו בן חמש עשרה שנה, התפרסם בעיר חינוכו ורשא ל"עילוי", ולימודו העיוני קנה לו שם. ו"ספר המצוות" להרמב"ם שהוציא לפני שלושים שנה, כבש את לב הגדולים.

ואחר פטירתו כתב הרב שמחה עלברג⁴⁰:

ככה כינוהו, לא, "הגאון" ולא "מרן" אלא ר' חיים, ולא גאון אחר ולא מרן אחד הגיע לקרסוליו.⁴¹ ר' חיים... בלי הוספת כינויים, זהו התואר היותר גדול. עם

39 דאר היום 8.2.1935.

40 הפרדס לר, ח עמ' 4.

41 תלמידו, הרב שלמה הרץ, אבד"ק בארשטשוב והגליל, כותב אליו בתמוז תרצ"ה (צורו מכתבים מארכיונו של ר"ח הלר, תלפיות ט, ג-ד, עמ' 525): "קראתי בעיתוני א"י... מגדלותיו של כהדר"ג... לדעתי לא סיימו לשבחו, לא מיניה ולא מקצתה... אני אינני צריך לדידהו. היה לי האושר להיות בצל כהדר"ג שנה תמימה, ולהנות מזיו שכנתו, והיה לי בשעה זו היכולת להכיר, לפי מיעוט השגתי בכהדר"ג, את גאון עוזו, את הענק הגדול הזה, אשר כל גדולי עמנו המה לפניו כחגבים, כלילופוטים.. אין להם לדעתי לסופרים אלה לגיטימציה להיכל זה. זקוק הוא להשתלמות יתרה בתורה ובחכמה, מי שחפץ לכוון לפניו ולפנים בקדשי קדשים אלה'.

פטירתו של הגר"ח העליר ז"ל, הלך מאתנו אחד שסיים וחסל תקופה שלימה. כי לא בגאונותו הנפלאה, ולא בהנהגתו המפליאה, השתייך ר' חיים לדורנו אנו, הרועם וההומה. בגאונותו של ר' חיים, התגבשה הגאונות העתיקה, הנקנית על ידי עמל בתורה במשך שנים ארוכות, ביגיעה ובהתמדה. בספריו הלמדניים של ר' חיים, מתגלית השיטה של הגדולים הקדמונים, אשר בעקבותיהם היה הולך. ר' חיים היה נחשב עוד לגאון אדיר, בזמן שהמושג גאונות נמצא תחת עין בוחנת, בזמן שבכדי לזכות בתואר הזה, מן ההכרח היה להיות גאון באמת, יחיד במינו, כי ההוראה מי הוא הראוי להיקרא גאון, הייתה יוצאת מפי אלו שבעצמם היו גאונים. עוד לפני ששים שנה בערך - כשהיהדות מחוננת היתה בענקי תורה מוסמכים בזמנם של ה'אבני נזר', של ר' חיים עוזר מווילנא, של ר' מאיר אראק מטארנא ושל ר' מאיר דן מאסטרוב - כבר אז כוכבו של ר' חיים מאיר וזורח באור מלא ומקיף.

הרב אהרון בן ציון שורין⁴² ספד:

עם פטירתו, נסתיימה תקופה בתולדות גאוני רוסיה וחכמיה. תקופה שרבים מבני העולם התורני עדיין זכו להכירה מקרוב. כבר בשחר נעוריו, הוכר רבי חיים כעילוי גדול. מימי לא למד באחת הישיבות, ולא עוד אלא שמגיל 10 שנים ואילך, אף חדל ללמוד אצל מלמדים. אך שמו יצא לתהילה בין כל הרבנים ובני הישיבות, כבקי בכל חדרי התורה. בהיותו עלם, בגיל פחות מעשרים שנה, העידו עליו גדולי הרבנים, שהוא בקי בש"ס בבלי וירושלמי, מכילתא, ספרא, ספרי, תוספתא ומדרשים, ראשונים ואחרונים, כאחד הגאונים הקדומים. זכרוננו היה פנומינאלי ממש!

ולא בקי בלבד היה, אלא גם חריף להפליא, ובעל שכל מעמיק וחודר. כמה מגדולי הרבנים שהיו מתקשים בפתרון שאלות חמורות בש"ס או ברמב"ם, היו משוחחים עם ר' חיים, ומיד היו העניינים מתבהרים לנגד עיניהם. ר' חיים היה משמיע חידושים נפלאים, בלי להרגיש שהוא עושה נפלאות, שכן הכל היה עולה לו בקלות מדהימה, ובטבעיות שאין למעלה ממנה. לעתים היה משתומם על כך, שתלמידי חכמים משתאים לדבריו. גם כשהיה מביא ציטטות מספרים, שרבנים

גם הרב יצחק סטולמן (אור המזרח, תמוז תש"כ, עמ' 41) מבטא את הקושי להספיד דמות שכזו: 'שוב נפגענו מרה בשנה זו, בפטירת הגאון ר' חיים העלער ז"ל. ההערכות ומילי הספדא שנאמרו ושנכתבו, גילו רק משהו מגדלו ומהותו של גאון זה, שהיה חזון נפרץ בדורו ובדורות הרבה'.

ולמדנים ידועי שם לא שמעו את שמעם, והוא היה מסתייע בהם ומעלה מזיכרונו את הכתוב בהם, כקורא בספר הפתוח. ר' חיים ידע והכיר בתכלית הבהירות את כל מכמני תורת ישראל, החל בחומש בראשית וכלה באחרונים שבאחרונים, והכל בלשון הכתוב ובלשון המחבר. אך בשבילו לא היה בזה משום חידוש להתגנדר בו. היה זה דבר טבעי ופשוט, שלא הסיר אותו מדרך הענווה והצניעות האישית.

הרב מאיר שוורצמן⁴³ עמד על שקיעותו בתורה:

קשה לצייר, אפילו על דפי הירחון היותר רציני, שכולו אומר כבוד התורה, אישיותו של ענק הרוח הזה, שכל רמ"ח איבריו ושס"ה גידיו, מוחו ולבבו, נפשו רוחו ונשמתו, היו שקועים בתורה הכתובה והמסורה...

זכורני שפעם אחת ביקר ר' חיים את הרבי מגור, כשהיה נמצא בחודשי הקיץ בעיר אוטבוצק. כמובן שכשני גדולי ישראל אלו נועדו יחדו, דיברו מה שדיברו, ושוחחו מה ששוחחו, ואיש לא ההין ולא ניסה לבוא בסודם. ואשר נפרדו... אמר האדמו"ר לבנו... ראה, ר' חיים איש עסוק וטרוד... די הייתה הערכה קצרה זו מפי האדמו"ר מגור, שכל הבאים בצלו יעריצו ויוקירו את איש הפלאים הזה, שהוא תמיד עסוק וטרוד במוחו במחשבתו ובכל ישותו... ארבעים יום קודם יצירתו, הכריזו בשמים שיוולד ילד בעל כשרונות נעלים ונשגבים. בעל זכרון פנומינלי ומתמיד בלימודיו, לא יפסוק פומיה מגירסא. לאו כל אדם זוכה לברכות אלו, נשלח רבי חיים לעולם הזה כשכליו עמו. שמרם ונצרים בטהרתם, והשתמש בהם בקדושה וטהרה. לא מעל רבי חיים בשליחותו... נתן לו הקב"ה כוחות נפלאים, ובהם עשה נפלאות. את כל כשרונותיו השקיע בתורה הכתובה והמסורה... כל עיתותיו וזמניו הקדיש ללימוד, עד שלא ידע שבעה... בספרו לחקרי הלכות, הראה נפלאות. בקיאותו הפתיעה כל גדולי ישראל, ראו בו שהוא הפליא לגלות מדברי הראשונים והאחרונים דברים יקרים ופנינים נעלמות. גדולה היא התורה הקדושה ורחבה מיני ים, והרבה מקצועות לה. עץ חיים היא, ולעץ ענפים רבים. ובכל מקצוע היה רבי חיים הלך גאון עצום, יורד עד התהומות, ועולה עד שמי רום.

הוא נזקק לתופעה, שלדבריו קשורה גם היא לשקיעות זו בתורה, ומפענחת צד נוסף בחיי ר' חיים:

לא שמע את הברקים ואת הזוועות אשר החרידו את אחינו בני ישראל בתקופה של קודם המלחמה השנייה, את קול השופרות המפלגתיים שהריע פעם בתקיעות ופעם בשברים ובתרועות, הוא היה עסוק ושקוע בתורה... רבי חיים

הלר היה מאותם גדולים שהיו כל כך שקועים בתורה, שלא יכלו לשמוע את הקולות ואת הברקים, את הזוועות ואת הרעמים אשר החרידו את שמי היהדות, ולכן לא הופיע באולמי הועידות, ולא ישב בראש האסיפות... התורה הייתה אצלו תורת חיים, וכשם שאי אפשר להפסק ולהינתק מחיי האדם באמצע חייו, כך לא הבין איך אפשר להניח את התורה אפילו לשעה קלה, ולצאת להתעסק בענין אחר...

ישב לו הפני יהושע על יד שולחנו, והעמיק בדברי התוספות... קרא לבנו וצווהו לצאת החוצה ולשאול את פי יהודי, שיפרש לו את דברי התוספות התמוהים. תמה בנו ושאל... מאין לו ליהודי מן השוק לדעת? ענהו בעל פני יהושע בתמימותו: איך אפשר לו ליהודי לצאת אל השוק טרם שיודע לתרץ ולפרש את דברי התוספות? ואם רואה אני שיהודים עוברים בשוק, בטח התעמקו גם הם בדברי התוספות, ונותן התורה האיר עיניהם וראו והבינו את עומק דברי התוספות...

גם רבי חיים הלר, ראה גדולים וגאונים, לומדים ובני תורה, בחוץ. הולכים וסובבים בשוקא... ובטוח היה שהם כבר עמדו על עומק דברי התוספות, לכן יש לאל ידם להתעסק בעניינים אחרים.⁴⁴

44 אולם יש להזכיר שבמובנים אחרים, מציין ר' דוד טלזנר (אסיף, עמ' 343) היה ר' חיים מעורב בעניינים אחרים: "ביותר מפליאה העובדה, כי הגאון הגדול ואיש הרוח המורם, שהיה שקדן וחי בעולם התורה והמדע כל הימים לרבות הלילות, לא ברח מעולם המעשה, ולא הסתיר את עצמו ב'זיכיל השן'. הוא היה איש ציבור, ואף עסקן!.. את זה אנו למדים מהמכתבים שכתבו אליו גדולי התורה והרוח בדורו. חלק קטן מהמכתבים הללו נתפרסם ברבעון תלפיות, שהוקדש לזכרו... עושה צדקה בכל עת - התואר 'איש ציבור ועסקן', הוא כמובן שם מושאל, כשהמדובר בר' חיים, אלא שתכונה זו נבעה מנדבת ליבו הגדולה. איש טוב היה מטבעו, ולא עלה על דעתו כי אפשר לסרב למישהו לעשות טובה. הוא לא התחסד רק עם חבריו, גדולי תורה ורוח כמוהו, הוא נענה לכל בקשת עזרה - גשמית או רוחנית, ממי שלא תבוא. כמידת גדלותו בתורה ובמדע, כן גודל ענותנותו... הוא באמת היה מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות. לא יפלא, איפוא, כי גדולי דורו פנו אליו לא רק בנושאי תורה, אלא גם בעניינים מעשיים, בשעה שנוקקו לעזרה. הנה פונה אליו האדמו"ר מגור... בבקשה דחופה לבוא לעזרת המתיתבא שלו בוורשה, שם לומדים 'הרבה מאות בחורי חמד', אשר 'נמצאת כעת במשבר גדול'. האדמו"ר מבקש מר' חיים שיכתוב לאנשי שם באמריקה לבוא לעזרת הישיבה ומציע לו: 'ואולי יתנדב כת"ר לאסוף המחצה הנצרכת, ואני גם כן המחצה - כי המצב במדינה שלנו בענייני כספים אצל החרדים הוא קשה'. הצעת השותפות הזאת מראה איזה יחס של כבוד ואמון היה לו לר' חיים גם בחוגי החסידים. בקשה מסוג אחר היא זו של בעל החפץ חיים זצ"ל. הוא איננו מבקש עזרה חומרית, אלא עצה. המדובר הוא בכך אחותו של הצדיק, אשר

נוסיף מה שכתב הרב סולוביצ'יק על היחס בין תורתו לספריו:⁴⁵

חיבוריו של ר' חיים הלר, ז"ל, על אף חשיבותם וערכם, לא שיקפו את אישיותו. משכמו ומעלה גדול היה ממפעל חייו התורני-הספרותי. רק מעט מרוחו נאצל עליו, ורק בבואת דמותו הוטבעה בו. תמיד היה קובל על חבלי ביטוי ולשון, אין השפה נשמעת לי והיא מסרבת לבטא את רעיונותי, היה אומר בצחוק קל. הרבה יותר ממה שלימד ואיזן ועשה ספרים הרבה, כתוב היה על לוח ליבו. גם בקולמוסו נשתייר 'קימעה', ועכשיו הכל ירד אלי קבר.

ונסיים פרק זה בחלקים נרחבים ממאמרו המיוחד של הסופר 'רבי בנימין'⁴⁶ על ר' חיים:

שמעתי את תהילתו בתלמוד מפי גאונים בתלמוד, שמעתי את תהילתו בחקר המקרא מפי חכמי המקרא. עיינתי פה ושם בספריו ושתיתי ממעייניו המבורכים.. אך מה אומר ומה אדבר על הרשמים החיים בשתי פגישותי איתו בארץ?

מ. גינצברג מדבר על בקיאות מדהימה וחריפות נפלאה. ודאי שכך הוא, אלא שארבע המילים האלה הן עניות ודלות לגבי החזיון הזה, ששמו הגאון ר' חיים

ר' חיים 'היה השליח באמצע הקיץ למסור תעודתו מרבנות שלי לפטרוגרד, ושואל עתה ממני עצה מה לעשות, ואנכי לא ידעתי מה להשיבו. לכן אמרתי לשאל מכת"ר, אשר הוא בקי בענין הזה'. הענין הוא, כנראה, ליגלי, ור' חיים התמצא גם בשטח מסובך זה, והיו לו הקשרים הדרושים ב'חלונות הגבוהים' בין יהודי פטרוגרד שיכלו להשתדל איפה שצריך".

לעיל הערה 2. עמד על כך גם ר' טוביה פרשל (לעיל הערה 2): "ר' חיים הלר היה יותר חכם מספריו וכתב פחות מאשר ידע, וכשהיה נתבע לדבר נהיה לשונו קולמוס לדעתו הרחבה, ובהערותיו היה מאיר עיני חכמים וחוקרים והדגים: והרי מעט מהרבה מהערותיו שח לי הרב ד"ב צוקרמן בהכינו לדפוס ביאורי מהר"י קורקוס והרדב"ז על הרמב"ם נתקל שם בהלכות כלי המקדש פרק ד הלכה ה בהבאה מן הירושלמי אל תקרי וקדשתו אלא וקרשתו חיפש בירושלמי אותה אימרה ולא מצא פנה לר' חיים ילמדנו רבינו היכן מצויים אותם הדברים, השיבו אין הם בירושלמי שלפנינו וכמדומני שבכל הירושלמי נמצא הביטוי אל תקרי רק פעם אחת בסנהדרין פרק י'. ומעשה בפרופ' ש. ליברמן חוקר הירושלמי והתוספתא בשנת תרצ"ה פרסם ליברמן פירושו הירושלמי כפשוטו על מסכתות שבת עירובין ופסחים והוא מחרוזת פנינים של תיקוני גירסאות באורי לשון ופירושי ענין בתלמודה של ארץ ישראל. עמד בין היתר על פיסקה קשה בה התלבטו מפרשים ראשונים ואחרונים והציע פתרון מקורי משלו, לימים פיענח ר' חיים הלר אותה הפיסקה והיה הפירוש נהיר ובהיר. מיהר פרופ' ש. ליברמן לפרסם הדברים בשם אומרים, וציין בשוליהם: כל דברי בעניין זה בהירושלמי כפשוטו הם בטלים ומבוטלים" (תרביץ כרך ו עמ' ג).

הלר. בפגישה ראשונה אתה עומד לא מוקסם, כי אם מודהם. כזה עוד לא ראית. דומה שאין לפניך גאון אחד, אלא הרכבה של כמה וכמה. עצם הזיווג של גאון תלמודי וגאון מקראי קשה לעיכול. אבל פה יש עוד תוספת-מה. נקרא לזה גאון המזרחנות. אתה נכון לקלוט בדיעבד גם את החיזיון הזה, את בקיאותו המדהימה בסורית, בתרגום הערבי של רס"ג, בכל מה שנכתב על ידי גדולי המדקדקים והפרשנים בערבית, שהכול כמו מונח בקופסא, כל פסוק וכל תרגום וכל פירוש וכל הערה. אבל פתאום מגיח ממחבואו גאון אחר: זה הבקי בתרגום היווני והרומאי. ומה שייך בקי? בקי גם באלפי השגיאות אשר בהם. ועבודה שנעשתה במשך עשרים וחמש שנים על ידי חכמים מפוארים בכל האקדמיות, מתמוללת בין האצבעות כמעשה ילדים. ושמא תהרהר, אתה הקורא, שכל זה נעשה לפחות בחרישת - המצח לערוגות-ערוגות של קמטים ועמל רב, ובזיעה רבה ובקפדנות חמורה, ובריכוז גדול ובבדידות חמורה - ולא מיניה ולא מקצתיה! הגאון מושיט לך הכל בקנה של הומור, בזריזות, במהירות, במעבר מענין לענין. בצחוק על שפתיים, כשנדמה לך שלא זו בלבד שהוא הרכב של כמה מוחות גאוניים, אלא שהוא גם הרכב של כמה וכמה זוגות רגליים ושכל אלה - המוחות, הידיים, והרגליים בצירוף הפה המפיק מרגליות - עובדים יחד בהרמוניה נפלאה, ונשמעים יחד לאסטרטיגוס מופלא. אכן זהו מין איינשטיין תלמודי מקראי. אכן, לא לחינם תהו השתאו אף השתוממו גולציהר, יעבץ, ביאליק ואחרים. ברוך חכם הרזים! ברוך חכם הרזים!

וכאן עובר רבי בנימין לתאר שיחה אישית ביניהם:

אני לו: אמור נא לי, רבי היקר, אימתי למדת את כל הלימודים האלה? הוא לי: האמינה לי, בשקידה. אני שקדן מטבעי. שבע עשרה שעות במעת-לעת זה אצלי מילתא זוטרתא. יש אשר בשעה שתיים אחר הצהריים, אני שואל את בני-ביתי, אם כבר טעמתי פת שחרית. כלומר, לאחר שכבר נואשו מחפצם להפסיקני מלימודי לשם טעימה זו.

לאמור: הוא לתומו התלוצץ בי. כאילו רצה להגיד לי: שקוד גם אתה ותצליח גם אתה. כאילו הכול מתת השקידה. זוהי התשובה הסטריאוטיפית בפי האנשים האלה. הוא אמנם יודע, כי עוד בהיותו בן עשר חדל לשמוע לקח בלימודים, באשר לא נמצא לו מורה ורב, וכי עוד בימי נעוריו נחשב לגאון בעיני הגאונים. אבל כל זה הוא תולה רק בשקדנות יתירה דאית ביה, ותו לא מידי..

בפגישה השנייה, שהייתה מרוכזת בעיקר בשדה התלמוד, עמדתי כמדומה על שורשי כוחו ומהותו. ברור שיש כאן תפיסה מהירה וחריפה, וברור שיש כאן זכרון פנומינאלי, זיכרון מצלם צילום מדויק, שאינו מאבד כל תג וכל גוון. וברור ששני

הכוחות האלה עובדים ביחד, בהרמוניה רבתי. וברור שכל זה הוא משורש הגר"א זצ"ל, ובהוספת הדרכים המיתודיים של המדע האירופי. אך כשחפצתי להסביר לי הסבר אחרון את החזיון הזה, לקרבו את השכל, ולסבר לפחות את האוזן, אמרתי לעצמי: קונגיניאליות⁴⁷. יהודי זה מתהלך כארבעים שנה כאח ורע עם חכמי הדורות האלה, וכתלמיד וכשומע מקשיב עם הנביאים האלה. הוא אינו לומד את דבריהם, אלא הם מדמו ומלשדו. הוא חי אותם בחושיו... כשם שאתה הקורא ואני מכירים את המכיר שלנו, אפילו מאחוריו או מצדדיו, או משמיעת קולו או מכתב ידו, כך הוא מכיר בשיטות ומרגיש בקמטי-רוחם של התנאים והאמוראים והגאונים והפוסקים והמפרשים. הוא מרגיש איזו קושיה שייכת להרא"ש ואיזו לרבי יונה, וכן לגבי התירוף, והוא איפוא לא יחליפם. ואם החילוף בא בטעות בספרים, הרי הוא יכיר בטעות מעין זו, ובטעות אחרת. והוא אינו מתפעל. אינו אוהב את הרעש, ואינו אוהב את האריכות. אבל בענווה יראה לך את הטעות, ואף יוכיח זאת בקיצור נמרץ. עמוד שלו שקול כלפי כמה וכמה של אחרים. ובכל זאת, רבו לאלפים העמודים שבדפוס, ועוד יותר שבכתב. הוא ספר תורה חי. קונגיניאלי. והתורה והתלמוד שלובים. שתי תורות שהן אחת. מ. גינצברג סיפר רק מעט, בבואה דבבואה.

קווים לדמותו - נעימות, זקן ונער

כך מתארת בתו את אישיותו המיוחדת⁴⁸:

פשטן ועממי היה בהליכותיו, ומקבל את כל אדם באהבה, בכבוד ובסבר פנים יפות, עיניו מבריקות, זורקות גיצים, עיניים יפות, יפות מאוד, עיניים זכות, עיני תכלת כתכלת הרקיע. עיניים החוסות בצל גבות עבות. שרטוטי פניו עסוקים ורעננים. מצח גבוה, לא חרוש בקמטים. בת צחוק תמימה על שפתיו, מחו כחץ שנון - כחלמיש צור. זכרון פנומינלי עד להפליא, מלא וגדוש ידיעות. אוזן שומעת ועין רואה. כל ימי חייו היו שלשלת ארוכה של מעשים טובים. בנפשו הטובה והעדינה, נקבצו כל התכונות והמידות הטובות: נח לבריות, מעורב עם הבריות, אוהב את הבריות, אוהב שלום, רודף שלום, רחום וחנון, טוב ומטיב, ומן הנעלבים ואינם עולבים.

47 התחברות באופן הווייתי-חווייתי אל אומר הדברים (תודה לרב חגי שטמלר על הבהרת המושג).

48 אבי מורי הגאון ר' חיים העליר זצ"ל, תלפיות ט (ג-ד) עמ' 513.

מידת החמלה הייתה אחת ממידותיו היקרות. תמיד היה משען לדל ומחסה לאביון. אחת מתכונותיו הנעלות הייתה הענווה. הגאווה וההתפארות שנואות היו עליו, וכבוד לכל בני אדם היה יקר בעיניו, ושום שמץ של יהירות לא דבק בו. האמת הייתה אהובה בעיניו מכל, איש אוהב צדק ומישרים היה, צדיק וחסיד בכל מעשיו, איש אשר התורה והחכמה והגדולה התאחדו בו. בכלל הראה אהבה וחבה יתרה לכל איש. ביתו היה בית ועד לחכמים; פתוח היה לרוחה לכל איש. כל דכפין ייתי ויכול - אם דל ואם עשיר. לא חסך כל עמל, ולא חס על כל הון. תמיד בלב פתוח, וביד פתוחה ורחבה. לעולם לא השיב ריקם פניו של אדם הפונה אליו לעזרה, עצה ותושייה. חיש בא לעזרה, יצא לעזרה, הגיש עזרה והושיט עזרה, והודות להשתדלותו ועזרתו, העמיד כל אחד ואחד על רגליו. אגדת העם עטרה אותו בזר סיפורים נפלאים...

אל "בית המדרש העליון" שיסד בברלין, בית מדרש עליון לתורת ישראל וחכמתו, נהרו רבנים נודעים מארצות שונות לקחת תורה מפיו בתנ"ך ותלמוד, הוא היה כמעין נובע, אשר לא חדל לתת מימיו לכל צמא. לא כמורה התהלך את תלמידיו, כי אם כאב רחום, כרע וכחבר והתנהג עמם בכבוד גדול. הוא כלכל את כל הוצאותיהם, ודאג לכל מחסוריהם. העמיד תלמידים רבים גדולים בתורה ובחכמה...

יצא לו שם בין החכמים גדולי התורה, ויפזרו לו שבחים ותוארים רמים. אולם כל דברי התהילה והתשבחות שעפו אליו מכל עבריו, לא הגביהו את רוחו, ויהי שפל וקטן בעיניו, כי מעודו לא התפאר בכל הכבוד הרב אשר כבדוהו גדולי הדור. כנוהו 'גאון נודד', והיה הגאון הזה נודד במקלו ובתרמילו מארץ לארץ. לא סדרו לו קבלת פנים בבואו, ולא ערכו לכבודו מסיבת פרידה בצאתו. צנוע היה, לא רדף אחרי הפרסום ולא רדף אחרי הכבוד. נחבא אל הכלים היה.

תהלוכותיו הנעימות עם חבריו ותלמידיו רכשו לו מכבדים ואוהבים מכל קצות העם. הרבה מעריצים היו לו. הקהל היה מגוון, וכולם היו באים להרצאותיו, לשנות בצמא כל מלה היוצאת מפיו, פה מפיק מרגליות. והוא הפליא את קהל שומעיו, בדבריו השוטפים והזורמים, כמעין חי, בבקאותו המדהימה ובחרפותו הנפלאה והעצומה. בכל אפסי ארץ פנו אליו בשאלותיהם חכמים.

הרב אהרן פצניק⁴⁹ הוסיף:

כל מי שנמצא במחיצתו... הכירו, וזכה לעמוד קצת לא רק על גאוויותו, כי אם גם בתרומת מידותיו, חיבתו וענותנותו עד לפשטנות היותר מפליאה, השפיעו ברצון ושללא ברצון על כל הבאים בצלו בהרגעה.

ד"ר הלל זיידמן⁵⁰ תיאר זאת בצורה מיוחדת הנוגעת ללב:

יש אנשים גדולים בתורה ובחכמה, אינם גדולים בנפשם. גדלותם היא בתחומים מחוץ להם. כאותו אברך 'בן תורה' שהתגנדר לפני הרבי מקוצק שלמד ש"ס כולו, שאלו הקוצקאי: ומה למד הש"ס אותך?... כי יש אדם ממלא כרסו בתורה, ואל לבו לא נגעה. כלומר, תורה לחוד ומדות לחוד. לא כן רבי חיים. גדלותו הייתה במשנתו ובנשמתו. גדול היה לא בלבד במידות שהתורה נדרשת בהן, כי אם גם במידות בהן היה הוא נדרש לבריות. היה מקרין בתורתו, כמו בעדינותו ובאצילותו. היה מאיר לא רק בספריו והרצאותיו, כי אם בעצם היותו עלי אדמות. בהתהלך אתנו כאחד מאתנו, היה נשמט הדיסטאנס בינו לבינינו; כיום בהילקח הגאון מאתנו, אפשר יותר להעריך את מהותו גם ביחסי אנוש. מגע אתו, פגישה מקרית, לחיצת ידו מלטפת, לחיצה שאין אחריה סייג, מבטו הטוב והמלבלב, להט אישיותו המאירה והמחממת כאחד - כל זה היה מרומם אותך, ויחד עם זה היה מעורר בך התבטלות. במחיצתו, הרגשת כאלו הנך עומד בשפוע הר גבוה; ואינך מסוגל לטפס ולעלות, אבל גם אינך בן חורין לרדת. כי הוא מעלה אותך לספירה רוחנית שבעל כורחך הנך שרוי בה.

איך הרגשתי רגש קטנות, כאשר התעקש ללוות אותי בפרוודור דירתו, וסירב לחזור לחדרו עד שהגיעה המעלית, שלפעמים בוששת להגיע... ואיך הרגשתי התרוממות הנפש, ברדתי מביקור אצלו! ככה נחרתו עמוק עקבותיו בכל אשר יעבור. כי מה שכתב ופרסם, היה רק מה שעלה על גדותיה של נפשו, עתירת המעלות והמידות.

שני צדדים נוספים, שונים לכאורה, אך משלימים זה את זה, היו באישיותו של ר' חיים⁵¹:

קוטביות מוזרה ירדה לעולמה של היהדות המקורית. מתנענעת היא כמטוטלת בין שתי האידיאות של גדלות וילדות. האדם הגדול, ששכלו נתעלה לדרגה גבוהה בחכמת התורה, שמחשבתו מחוננת בשפע כוחות מפותחים ומתפרצים - בעמקות, היקף וחריפות - אינו נחשב למבוגר לגמרי. נשמת ילד עדיין מקננת

50 אישים שהכרתי (עמ' 164).

51 הרב סולובייצ'יק לעיל הערה 2.

בקרבנו. מצד אחד הוא שבע ידיעות, אנין הדעת, בעל ניסיון רב ומבט מפוכח, מעוטר עטרת זקנה וגדלות רוחנית, ומצד שני, הוא נשאר ילד שעשועים, עול ימים, שהסקרנות התמימה, ההתלהבות הטבעית והחיפזון ואי המנוחה הנפשיים לא נטשוהו. הוא זקן וגם צעיר, גם איש ששיבה זרקה בו וגם תינוק עם תלתלים שחורים כעורב, שחלום השחר לא מש עדיין מעיניו. אם הזדקן האדם ובגר כולו, אם בוקר חייו חלף לגמרי והוא עומד, ברוחו ובנפשו, בצהרי יומו, משולל טל ילדות, אם כולו גדל - במחשבתו, ברגשותיו, במאווי, באמונתו ובאימונו - איננו יכול לגשת אל האלוקים. הגדול הוא פיקח יותר מדי. התועלתיות היא נר לרגליו. אין חוויית אלוקים מצויה בבעלי פרקמטיה. רק הילד מבקיע את כל הגבולות והמצרים, המבדילים את הסופיות מן האין סוף. רק הילד, באמונתו הפשוטה ובהתפעלותו המתירה ניצוצות, יכול לקפוץ קפיצת פלא אל חיק האלוקים. 'כי נער ישראל ואהבהו'. 'הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים כי מדי דברי בו זכור אזכרנו עוד'. ענקי התורה, גאוני ישראל, משהגיעו לתחום האמונה - נהפכו לילדים קטנים, על כל תמימותם, חינם, פשטותם, חלחלת הפחד שלהם, חוויותיהם המשולחות והתמכרותם להן. בכל מקום שאתה מוצא את גדלותם אתה מוצא גם את ילדותם..

גם ר' חיים הלר, ז"ל, איחד את שתי הקצוות: גדלות המוח ותמימות הלב, דעת תורה בלתי מצויה, ופשטות ענוגה של ילד קטן..לא ידע מהי פוליטיקה, תכססנות, רשמיות או טקסיות. מימיו לא אמר דבר, כדי למצוא חן בעיני הזולת, או כדי להרשים את הקהל. לא עיטר את דבריו בציצים ובפרחים, ולא השתמש במליצות כדי לפאר את הרעיון פיאור שאין בו ממש. נפשו בחלה במחלצות לשונות, במונחים מסובכים. כשהייתי מבקש ממנו לצמצם קצת בכמות החומר שהיה מכניס לשיעוריו ולהרחיב, ולשפר את הצורה, משום ששומעי לקחו לא יכלו לעמוד ברוב טובה, מיאן לקבל את הצעתי. 'תן להם, ר' חיים, קימעה קימעה, ויעכלו את דבריך', הייתי אומר לו. 'מה אתה רוצה, ר' יושה בר, שאבזבז זמן ללא שום תכלית, או שאטעה את הבריות?!' היה משיב לי. פעם אחת אמר לי.. 'ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם'. האדם צריך להשתדל לצאת ידי חובתו לפני המקום, ואז ימצא חן גם בעיני בני אדם. אבל כשמהפכים את הסדר, מאבדים שני עולמות.

זה המקום להזכיר טפח מעולמו הפנימי שבא לידי ביטוי במכתב בד"ת לגאון ר' אליהו קלצקין⁵² שבפתיחתו כתב:

שלשום נסעתי מכם, והיום יאלצוני רגשי ליבי לבוא לפניכם בכתובים, ולצקת רחשי אהבתי ותודתי לכם, דמיונו כירח יקר והולך, ההולך ואור כל עוד ירחק מן השמש המאיר עלי. כן גם אנכי עמדי, בהיותי אתכם צפונה היתה אהבתי בקרבי סגורה בסגור ליבי לעין לא תשורנה, אך ברחקי מכם יתמלאו רגשי לבבי, יתפרצו החוצה, ואורם יראו על הגליון.

עוד פן עולה מסיפורו של הרב ישראל שורין⁵³:

כשנדפס המאמר ברבעון תלפיות ואז התקיים כנס רבנים מרבני אגודת הרבנים בארצות הברית וקנדה נאמר לי שהגאון רבי חיים הלר חיפש אותי נגשתי אליו ואמרתי לו שמי כן כן ענה לי, רציתי מאוד לראותך. קראתי מאמרך מאמר הערכה על הספר אתון דאורייתא מרבי יוסף ענגיל ונהניתי עד מאד, ורצוני להגיד לך יישר כוחך. עמדתי כנדהם ולא הבנתי את העניין. רבי חיים כפי הנראה הרגיש בתמהוני ופנה אלי ואמר, דע לך שאני הכרתי היטב את המחבר והיינו בידידות רבה כאשר הדפיס את הספר אתון דאורייתא נתן לי את הספר במתנה. אחרי כמה ימים נפגשנו ושאל ממני חוות דעתי על הספר, הייתי אז צעיר בימי חרפי ועניתי לו תשובה לא הגונה. אחר כך התחרטתי על זאת וכל ימי חיי חרה לי על הדבר הזה כי הוא היה מגדולי עולם... עכשיו שראיתי מאמרך אשר בו דברת גדולות על ספרו אתון דאורייתא נהניתי מאד ורציתי לתקן מה שעויתי לפני הרבה שנים ואומר אני אליך יישר כוחך.

ענוותן ולוחם

בהמשך דבריו, מכתיר ד"ר הלל זיידמן בכותרת 'ענוותן ולוחם', את אחד הפרקים במסתו על ר' חיים, ומסיים אותה: "האיש נעים הליכות, מתון ומאופק, צנוע ועניו⁵⁴, נעשה לקנאי בהגנתו על תורתנו הקדושה בפני המסלפים, המזייפים והמגלים בה פנים שלא כהלכה". ומפרט שם:

עוד בספרו הראשון, 'מחקרים לתרגום השבעים' (בגרמנית, ברלין 1911), הוא מראה את הזיופים והטעויות של מבקרי המקרא הגרמנים, והורס מבצרים רבים של מבקרי המקרא מחוגי התיאולוגים הפרוטסטנטיים, שכל עצמה של רוח

53 מנחת ישראל עמוד קצ"ז.

54 מספר יצחק רפאל (לעיל הערה 35): "בתו של רבי חיים... באה אלי בתרעומת למה הצמדתי בשער המהדורה החדשה של ספר המצוות שלו שהופיע על ידי מוסד הרב קוק את התואר גאון לשמו, רבי חיים שנא תואר זה".

המקרא זרה להם, וגם שנואה עליהם. פרופסורים תיאולוגים גרמנים אלה עמדו לעשות פוגרום בקדשי ישראל. אבל גם מלומדים יהודיים מסויימים שקלו מטרפסיה. בחוברת על תרגום השבעים ב'היכל הקודש' לד"ר שלמה מגדלקורן, הוא כותב: 'החכם אברהם גייגר, מנטיית נפשו ומכשרונו הנפלא להשערות מחודדות בחריפות משובשת, ולבנות מגדלים פורחים באויר, בדא בלבו גם כאן' וכו'.

בחוברת 'על תרגום ירושלמי לתורה' (ניו יורק 1921), הוא מתאונן על הסילופים הדוגלים בשם המחקר, הסומכים על ה'קסם שבמלה מדע לעוור את העיניים ולשחד את הלבבות'. הוא מדבר בלעג על 'מלמד אחד בירכתי גליציה, (נעלם ממני למי התכוון. - ה.ז.) שלא חלם מעולם על דבר תרגום השבעים, ומבאר מקרא כפשוטו', כאחד החוקרים שהתאמץ להוכיח את בקיאותו בתרגום השבעים ללא צורך. בחוברת הנ"ל, 'על תרגום השבעים בקונקורדנציה היכל הקודש' (ניו יורק 1943), הוא כותב: 'כבר תבעתי השכם ותבוע עלבון תורתנו מיד עולביה ומנבליה, בודון או בשגגה. הראיתי על הדרך הנלוזה ומעוקשה בחקירת נוסח כתבי הקודש, על רוח עוועים אשר צררה בכנפיה את מבקרי המקרא והעבירים על דעתם, ותסב עיניהם מראות נכונה... על יחס הזלזול וקלות ראש בספר הספרים, שממש אין לשערו אפילו בספר חול... והנה, יש עוד רעה חולה, והיא הלהיטות המשוונה מצד מחברי הספרים להתנהדר ולהתקשט ב'למדנות' מדעת, אף במקום שאין החבור זקוק לכך כלל מצד עצמו. ויהי כל פרשן המקרא כאלו רואה פחיתות הכבוד לעצמו ולספרו, אם לא יביא גם גרסאות ונוסחאות מתרגום השבעים, הוולגטה, הפשיטא וכו', להוסיף לספרו חשיבות מדעית שיכול... הוא מנמק את חריפות ביקורתו: 'יצאתי נגד המשחיתים להפיל חומת תורתנו, אשר רק היא לבדה הביאה אורה ותרבות לעולם'.

על מאבקיו ולחימתו, כתב הרב אהרון שורין:

מימי ברוך שפינוזה, הנחשב למבקר המקרא הראשון, בעיקר במאות ה"ח והי"ט - התפתחה ביקורת המקרא ונסתעפה למדע 'אובייקטיבי', שבא כביכול לקרוע את התנ"ך לגזרים וליטול ממנו את הסמכות האלוהית של תורה מסיני. בייחוד גברה פעילותם של מבקרי המקרא באשכנז במאה הי"ט, עם וולהאוזן בראשם, רבים ממשיכיו ישראל בעת ההיא הושפעו מרוח מבקרי המקרא, ואף הכניסו את יצירותיהם לאוהלי שם.

ולכן, קיבל עליו הגאון את תפקידו ההיסטורי, וכשמשון הגיבור, כן לפת רבי חיים את עמודי בניין ביקורת המקרא וניפצם לרסיסים. במשך כל תולדות ביקורת המקרא, לא היה מי שידמה וישווה לו בדיעת לשונות המזרח, ועל אחת כמה

וכמה - בידיעת התנ"ך והתלמוד. הוא יצא חמוש בידיעותיו העצומות האלה בכל השטחים, ובחריפות הגדולה ובבקיאותו הנפלאה, הצליח לגלות את כל הטעויות הגסות, השיבושים והנחות-השווא, שהניחו כמה וכמה ממבקרי המקרא הנוצריים. לא הניח אבן על אבן ואריח על גבי אריח, אלא חקר ובדק את הכול עד תומו. באותה בהירות שבה היה מיישב בצעירותו קושיות והשגות על התלמוד, עלה בידו להוכיח את חוסר ידיעתם של מבקרי המקרא המודרניים. אף על פי שלא כל חיבוריו בשדה חקר המקרא כבר פורסמו וראו את האור הדפוס, הרי עובדה היסטורית היא, שהוא היה ראש הגורמים לכך, שעטרת הסמכות המדעית של ביקורת המקרא הוסרה מעל ראשה. (כמה ממבקרי המקרא הידועים נאלצו להודות, כי 'המדע' שלהם - עברה שעתו). פרופ' גולדציהר, למשל, הודה יום אחד, כי רבי חיים הלר 'אחזו השור בקרניו וכריעהו'.

וכך כתב לו ר' זאב יעבץ:⁵⁵

ועתה ידידי, אשריך כי זכית לחבר ספרים גדולים וחשובים, לבצר בהם את מרום עוז תורתנו הקדושה, ולסתום את פיות שוטמיה ומקטרגיה, אשר לא מחכמה ולא מאהבת הביקורת, כי אם מתוך שנאה כבושה יתנכלו לרמוס לארץ את עטרת שיבתה, למען השפל את כבוד ישראל המתעטר בה. ומקוה אני כי על הדרך הזאת תהיה תפארתו של הדר"ג. וכדאי הדבר לחכם שדעתו רחבה ועמוקה ובינתו חריפה ושנונה, ומליצתו שפוייה ומיושבת, ליחד את כל לבו ואת כל כוח רוחו למלחמת מצוה זו.

נקודה זו פותחה בהרחבה על ידי הרב סולובייציק בהספדו.⁵⁶ לדעתו, לא מדובר כאן רק בשני הפכים לכאורה, שנתאחדו על ידי ר' חיים, אלא בעניין מהותי, שצד אחד הוא זה שמאפשר את קיומו הנכון של השני:

בר' חיים זה בחרה ההשגחה, ומילאה את ידיו לגשם משימה קשה. לשם הבנת המשימה, עלינו לפנות לימי קדם ולראות בתוך מערכה היסטורית מסוימת. הברייתא בברכות מספרת לנו: 'תנו רבנן, שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר להם ר"ג לחכמים: כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים, עמד שמואל הקטן ותיקנה' וכו'.

55 מכתב הנמצא בארכיון בית הספרים הלאומי, אוסף שבדרון, תיק זאב יעבץ, כ"ג מובא אצל אסף ידידיה "ביקורת מבוקרת" עמוד 251.

56 לעיל הערה 2.

ברייטא זו אומרת: דרשני. הרושם של דבריה הוא, שתיקון ברכת המינים עורר קשיים גדולים שלא היו קיימים קודם לכן, בשעה שניסחו י"ח ברכות על הסדר. מספרת היא שרבן גמליאל הוצרך להכריז הכרזת שאלה: 'כלום יש אדם שיודע לתקן את ברכת המינים', ולא נמצא שם אלא אדם אחד בלבד, שעליו סמך נשיא ישראל את ידיו והרשהו לטבוע מטבעה של ברכה זו. מה פירושם של דברים אלה? בימי רבן גמליאל ביבנה, חל מפנה עקרי בפולמוס היהדות הנאמנה עם תנועת הבגידה במסורת האומה ובייחודה. מידות המאבק נשתנו שינוי יסודי. ההיאבקות הפעילה באה במקום ההתעלמות הפאסיבית.

ג. האיש שסמך עליו רבן גמליאל את ידיו, והזמינהו לתקן את ברכת המינים, נתפס כולו למידת החסד. הרשות להסתער על האויב ניתנה רק לאיש, שנשמתו ינקה משורשי חסדים עליונים, ולא משורשי הגבורות. רק האיש הזה, שכל נפשו ומאודו שתולים היו על פלגי חנינה, אהבה ורחמים, שבמעמקי נשמתו היה מפכה מעיין החסד - רשאי היה לתקן ברכת המינים, ולטבוע מאת אביו שבשמים השבתת ברע והשמדת הזדים. בדקו ומצאו את שמואל הקטן, שסיסמת חייו התבטאה בפתגם ספר החכמה (משלי כד, יח): 'בנפול אויבך אל תשמח ובהכשלו אל יגל לבך'. שמואל, החסיד והעניו, הצנוע והנחבא אל הכלים, שמעולם לא טעם טעם שנאה וחימוד, ופרעון מידה כנגד מידה, שמימיו לא קבל על הזולת, ולא התאונן על עלבון ועוול שגרם לו - נבחר למלא משימה זו, שהיה הדור צריך לה. והוא, זה האיש, שכולו שפע וחסד, סליחה ומחילה לכל בני אדם, עמד בנוכחותו של נשיא ישראל, ותיקן את ברכת המינים.

ד. מעשה אבות סימן לבנים. אנו יהודים, שומרי תורה ומצוות, סבלנו הרבה מן המינות המודרנית, מביקורת המקרא, שיצאה לחסל את המסורת ולהפר ברית עולם, בין האומה והתורה בשלמותה וטהרת קדושתה. שנים רבות השתמשנו במידת ביטול הרע, וניסינו לסלקו מן הזירה הציבורית שלנו. רצינו לקיים את דברי הכתוב: 'אל תפנו אל האלילים'. מיתודה זו של היסח הדעת, עמדה לנו בכל יעילותה במשך תקופה ארוכה, אולם עם שינוי העיתים, לא נשארה לנאמני המסורת שום ברירה. שיטת ביטול הרע מוכרחת הייתה להתמוטט, ולפנות את מקומה לגישה אחרת ששמה: ביעור הרע.

היהדות שבה והרגישה שנתונה היא במיצר, ואי אפשר לה להשתמט מן ההתמודדות עם אויביה בשער. שוב העבירו קול במחנה ישראל: 'כלום יש אחד שיודע לתקן ברכת המינים', כלום יש אחד המוכשר להצביע על הטעויות, הזיופים וההתנכלות המחושבת לקיומנו הרוחני, הכרוכים בספרות מינות זו? מי היה יכול לענות לקול נצח ישראל, הקורא לעזרה ולהצלה: הנני?! מי היה האיש,

שיצא מחומש נגד מחללי קדושת דבר ה', להוקיע את מזימתם ברבים? ר' חיים, ז"ל, שמואל הקטן של דורנו! ההשגחה בחרה בו לתקן את ברכת המינים, לא רק בשביל הכשרתו האינטלקטואלית, אלא גם בשל נשמתו הגדולה, שהייתה גדושה אצילות וחיבה ורחמים לכל הנברא בצלם אלקים. מידת החסד נתעמקה באישיותו, והגיעה עד שורשי נפשו המיסתוריים. הוא היה גומל חסדים בגופו, בממונו וגם בדיבורו. כל מהלך חייו מוזרם היה עדינות, רכות, חנינה וטוב אבהיים. מעולם לא שמעתי מפיו לשון מגונה. מעולם לא עלתה קללת הזולת על שפתיו, ולא כינה שם גנאי לחברו. לפעמים העליבו אותו אחרים וציערוהו, אבל הוא לא התאונן עליהם, ולא דיבר בגנותם. כשהיה נזכר במעשה בלתי נעים כזה, היו עיניו מתכסות בעצבות קודרת, ומבטו ביטא כאב ועגמה. הלשון לא נזדקקה לחוויה. הוא היה אמן לקבלת יסורים. הוא נטה את שכמו לסבול, וידע לסבול בחיוך, להתייסר ולצחוק. מי כמוהו קיים את דברי המשנה: 'בכל מאודך, בכל מדה ומדה שהוא מודד לך?' שמואל הקטן של דורנו נתמנה על ידי ההשגחה לטבוע את ברכת המינים. רק הוא, שדמותו הקרינה רענונות, גיל ואהבה, הוכשר למלאכה קשה זו!

קשריו עם הרב סולוביצ'יק והספדו עליו⁵⁷

קשר מיוחד במינו היה לר' חיים עם הרב יוסף דב סולוביצ'יק.⁵⁸ קשר זה נרקם בברלין, וחזר ובא לידי ביטוי בארצות הברית. בסוף שנות העשרים של המאה הקודמת למינים, למד הגרי"ד סולוביצ'יק בברלין, והיה בן בית בביתו של ר' חיים. קשריהם היו כמו משפחה, ור' חיים הפך להיות כאב נוסף עבורו. כאשר הגיע לארצות הברית, דאג הרב סולוביצ'יק לכך שר' חיים יעביר שיעורים במספר מסגרות. לעיתים, כיון שחשש מנוכחות דלה, הצמיד את שיעורו של ר' חיים לשיעורו, ובסוף שיעורו אמר: עכשיו נלך יחד לשיעורו של ר' חיים.

על הרצאות אלו כתב הרב צבי שכטר:⁵⁹

מפעם לפעם היה הגר"ח הלר מעביר שיעורים אצלנו בישיבה בקיץ, בעניני תנ"ך, ורבנו היה יושב על ידו, ומסביר בפני השומעים את כוונת דבריו, כי הגר"ח דיבר

57 תודה לרבנית טובה ליכטנשטיין שסיפרה לי חלק מהאמור כאן על הקשרים עם אביה.

58 יעוין גם בפתיחת המאמר.

59 פניני הרב (עמ' פא). ועוד מובא שם: "שמעתי... שפעם התבטא רבנו לומר, שמימות הגר"א לא היה אדם בקי אדיר שכזה בכל ספרות ההלכה, כמו ר' חיים הלר".

בקיצור נמרץ, ודרכו היה לצטט פסוקים ממקומות אחרים בתנ"ך, להורות על כוונת הפסוק אשר היה לומד.

לאחר פטירתו של ר' חיים, הגרי"ד ואשתו היו מבקרים את אלמנתו פעם בשבוע, בבואם לניו יורק. ואגב, היא הייתה היחידה שכונתה בביתם - הרבנית.⁶⁰

הקשר ההדוק ביניהם בא לידי ביטוי למשל במכתב משותף אותו כתבו בשנת תשי"ט.⁶¹ שר הפנים של מדינת ישראל, ישראל בר-יהודה, החליט שהורים ישראלים יכולים להכריז על ילדיהם כיהודים גם במקרים בהם האם לא יהודיה. ההחלטה יצרה סערה במדינה והובילה למשבר קואליציוני. כתוצאה מכך, החליט בן-גוריון להקים ועדה המורכבת מעצמו ושני שרים נוספים. משימת הוועדה הייתה לבחון את כללי הרישום של ילדים בנישואים מעורבים. בעצת בן-גוריון הוחלט לבקש חוות דעת ממלומדים יהודים בארץ ובחו"ל, לפני הכרעה בנושא כה נפיץ. הדיון בממשלה סבב סביב הגדרת רישום ילדים, ולא מבוגרים. במקרה האחרון, הוחלט שכדי להירשם כיהודי, די בכך שהמבוגר "ירגיש" יהודי. נשלח מכתב ליותר מ-50 משוררים, חוקרים ורבנים מובילים בבקשה לחלוק את דעותיהם בשאלה הבאה במקרה והאם לא יהודיה ולא נתגיירה, אבל היא וגם האב מסכימים שילדם יהיה יהודי - אם לרשום אותו כיהודי על יסוד הבעת רצונם של ההורים והודעתם בתום לב כי הילד אינו בן דת אחרת, או נוסף להסכמת ההורים והודעתם דרוש עוד טקס כל שהוא - למען שהילד יירשם כיהודי הוועדה קיבלה בסך הכל 46 תגובות בכתב. הרב סולובייצ'יק הגיב במכתב משותף עם ר' חיים. במכתב הם כתבו את המובן מאליו מבחינה הלכתית, אך הוסיפו את דאגתם: "מאוד אנו תמהים למה תבוא ממשלת מדינת ישראל ותקצץ בנטיעות ותנסה לקעקע את בירת היהדות העתיקה שנתקדשה בדמיהם ובייסוריהם של דורות קדומים, אשר רק הודות להם נשמר ייחודינו כעם קדוש המקושר בחבלי אהבה עזה וקדושה לארץ הקודש. האם מחורבנה של קדושת ישראל תיבנה מדינת ישראל. בתוך המכתב הסבירו שאין טעם לענות לחוד כאשר דעתם זהה, וכמובן, שהרב סולובייצ'יק הקדים את שמו של ר' חיים אליו.⁶²

60 "אשה מופלאה היתה אמה ע"ה וביתה היה סמל ומופת בעיר... נתפרסמה בהלכותיה הנעימות... היא היתה אשר חבר נאמנה, וכל ימי חייה שקדה להנעים את חיי בעלה הגדול" (בתה, מרים העליר, תלפיות ט, ג-ד עמוד 516).

61 הרקע, ע"פ: <http://bit.ly/3OEuO7w>.

62 המכתב המלא נמצא בספרו של הרב סולובייצ'יק, איש על העדה, "על סוגיית 'מיהו יהודי?'" (א), עמודים 200-202.

להלווייתו, שהתקיימה בערב פסח, הגיע הרב סולוביצ'יק מבוסטון, ואף אמר עליו קדיש. הספדו על ר' חיים, כפי שהגדיר הרב ראובן ציגלר:⁶³

הספדו העילאי לזכרו של הרב הלר, אינו מחווה מרגשת לאדם בלבד, אלא הצגה חשובה של כמה מהרעיונות המרכזיים בהגות הרב.

חלקים מהספדו של הרב סולוביצ'יק הובאו לעיל, וכאן יובאו דברים נוספים:

אבדנו את ר' חיים, והננו מחזרים על אבדתנו. כשהיה ר' חיים חי אתנו, התעלמנו ממנו, עכשיו כשנעלם, התחלנו לבקשו. שוב אנו עוסקים בפעולת חיפוש מוזרה והערכה שעבר זמנה. ארון הקודש נשבה, ואנו רוצים 'לפדותו' מן ה'שבי' הטראנסצנדנטי. רצייה זו - סופה אכזבה ומפח נפש! ואף על פי כן, ציוותה אותנו ההלכה על חיפוש הדמות. על אף כל הזרות הכרוכה בכך, עלינו לצאת, כבני נביאים בשעתו, ולבקשה במרחקים מופלגים. אבלות שבלב מתקיימת בפעולה תמוהה זו. הלכך חייבים אנו לפתוח את ארונו של ר' חיים, להציץ בדיוקנו, שכבר שקע במרחבי הנצח, ולהתייחד עמו, אף על פי שהררי אל מבדילים בינו ובינינו. הננו בבחינת 'יהי בדרך במלון ויפתח האחד את שקו'.

פליטת סופריהם

מי היה האיש הזה שנפרד מאתנו בדומייה ובענוות חן? מה היה משפטו ומה מעשהו? מי היה ר' חיים, שלא תפס כהונה ציבורית ולא הזדקק לתארים השגרתיים. שכל גדלותו התבטאה בשתי מילים פשוטות: 'ר' חיים', גדול מרבן שמו?

לפני שנים אחדות... כשהציג נשיא המוסד הזה, הרב שמואל בלקין, את ר' חיים... השתמש בדברי תיאורו במימרה זו: 'ר' חיים משתייך לסיעה קטנה של אנשי מידות, שבעדם אנו מתפללים בכל יום בתפילת העמידה: על הצדיקים ועל החסידים ועל זקני עמך בית ישראל ועל פליטת סופריהם. ר' חיים', המשיך הרב בלקין, 'הוא מפליטת סופרי ישראל'. בדיבור זה קיפל את כל המיוחד והמופלא שבאיש!

בשעת מעשה, ישבתי על הבמה, על יד ר' חיים, ובראותי אותו כולו מכונס, סגור ומסוגר בתוך עצמו - כאילו נכווה ממבטי הקהל שנעצו בו - כששפתיו ממלמלות: 'מה הוא רוצה ממני', ועגמת מבוכה של בודד שנדחק בעל כרחו לתוך

המון שוקק ורועש נשפכה על פניו, נצנצה שאלה במוחי: מפני מה השתמשו מסדרי התפילה בניב כזה? למה לא החליפוהו בביטוי פשוט יותר. 'ועל סופריהם'?

והתשובה:

עם כל המון תלמידי חכמים, גדולי תורה, סופרים ובעלי תריסין, שדור מסוים נתברך בהם, עם כל המעוף והעמקות של יצירתם התורנית של בניו - אף אם נעלה ונישא הוא הדור ההוא - אי אפשר לצרפו לשלשלת הקבלה הגדולה, אם אין בו אחד מפליטת סופריו של העבר הנשגב, המגשר על פני הפער המבדיל בין דורות ראשונים ואחרונים. אי אפשר לקבלה להתגשם, אם אין היחיד נעשה נקודת מגע של התקופות. מסורה וקבלה - פירושם: קיפול הדורות תחת ההווה הדתי, כשה'עכשיו' מעוגן ב'לפנים'. בכל דור ודור אנו נפגשים, באורח פלא, בנשמת דור קדומים שנתגלתה ונעתקה לתוך ההווה, והאצילה עליו מזיו הישן ותפארת הזקנה. דיוקנאות חיים נעים ונדים מדור לדור...

ואם בדורו של משה כך, בדור שהתערערו יסודות המסורה על אחת כמה וכמה. בדור סילוק שכינה וערבוב התחומים, ערך ההתקשרות הפרסונאלית עם אישי העבר הולך וגדל. כשמעטים עומדים במאבק עם רבים, הצורך לשאוב גבורת איתנים מן המסורת החיה, המתגלמת באישיות ממשית שהוד קדומים נסוך עליה - והיא המתווכת והמגשרת בין אבות ובנים, בין דור גבורה ודור חלושה - בולט ביותר. בנסיבות כאלו, לחיצת יד מרטטת וקמוטה, שריתמוס הדורות עולה מתוכה, מבט אבהי או אמהי של עיניים, שסוד העבר שוכן בהם, צלילי קול רועד, שדממת הנצח נכבשה לתוכו, הסיפור על דמויות מוזרות ונפלאות, על אירועים עלוטי ערפלי הזמן החולף והצפייה לאחור - יכולים להכריע את הכף לטובת הקודש, בהתנגשותו עם החול. חיבוק הדורות מקנה לבני דור שהתרושש, את העשירות והתקיפות של אנשי קדם..

מטבע הלשון 'פליטת סופריהם' מביא את הרב סולובייצ'יק לבאר מהם סופרים:

...מה היא משמעותה של המילה סופרים? הגמרא בקידושין (ל, א) אומרת: 'למה נקראו ראשונים סופרים - שהיו סופרים כל אותיות שבתורה'. רק הבקי בכל התורה, עד כדי ספירת אותיות, מוכשר להסתפח אל חבורת הסופרים הנדירה. ר' חיים קיים תנאי זה. גדולה הייתה בקיאותו. הוא היה מדייק לא רק בדברי בעלי התוספות כי אם גם בלשון הסמ"ע והש"ך. שני חלקי ספרו 'לחקרי הלכות' לחושן משפט, מעידים על ידיעותיו המדהימות. הוא היה נאמן בכל בית ההלכה, ובכלל זה ספרי גדולי האחרונים של הספרדים, שאפילו את שמותיהם אין אנו יודעים

(רבים מהם מצטט הש"ך בחושן משפט). הרבה פעמים הראה לי דיוקי לשון בחיבורים אלה, ועל ידי הגהה קלה במטבעות סגנוניות, תירץ את קושיות המשיגים.

זהו פירוש אחד לביטוי סופרים, וישנו פירוש נוסף:

ברם, ישנה הגדרה אחרת לכינוי 'סופרים'. הירושלמי בשקלים קובע את משמעותו בזו הלשון: 'למה נקראו ראשונים סופרים? מפני שעשו את כל התורה מספרות, כגון ארבעה אבות נזיקין... הידיעה הכמותית חשובה מאוד, אבל אין בה משום התמחות במקצוע ה'סופרות' האמיתית. הבנת התוכן - השיטות, המושגים והמידות - מכריעה. ר' חיים ידע איך לעשות מספרות לתורה. מומחה היה בענייני קלאסיפיקציה והיקף שיטתי. מכל עניין ועניין שטיפל בו, היה ממצה את סך-הכל, את העיקר, את התוך, והיה זורק את הטפל והקליפה. תמיד פתח בתיקון הנוסחה וזיקוק מטבעות לשון; אחר כך היה פונה לעיבוד השיטות. ראשית מלאכתו הייתה ספירת אותיות, ואחריתה - עריכה מספרות.

תורתו וכתביו

בבואנו לעסוק על קצה המזלג בדרך לימודו, עלינו להבחין בין עיסוקו בתנ"ך לעיסוקו בש"ס ומפרשיו. מחד גיסא, יש קווים מקבילים בין השניים, ומאידך גיסא, יש מאפיינים ייחודיים לעיסוקו בתנ"ך, שהיה קשור למלחמה כנגד מבקרי המקרא, דבר שאינו קיים בעיסוקו בש"ס ופוסקים. נקודה זו ניכרת בדברים שנכתבו על תורתו, יש המדגישים את השווה ויש שעמדו על כל תחום בפני עצמו.

בדברי הלל זיידמן, אנו מוצאים חיבור בין התחומים:

אבל הוא עצמו היה החידוש הגדול ביותר בדורנו. יתכן וכל גאון שונה מחברו. הרי בייחודו גדלותו. המימרא 'מי יתן לנו תמורתו' חלה על כל איש מורם מעם. אולם ישנם קווים משותפים המאפשרים מכלול. רבי חיים היה מאלה שאינך יכול להכניסם למסגרת, לצמצמם בדפוסים מקובלים ולצרפם לסכום. לכן לא השתלב בין גאוני התורה בליטא, למרות שהיה אחד מהם, ולא נקלט בין אדירי ההלכה בפולין שנמנה עליהם; לא 'התאקלם' לא בעולם הישיבות ולא בקהל חסידים ולומדים, שהיו לו ביניהם הרבה מעריצים וידידים, וכולם הכירו בגאונותו. עולה איפוא השאלה: למה לא היה כאחד מגאוני ליטא ופולין, שהשתייך אליהם? התשובה פשוטה: משום שלא היה כאחד מהם! לא היה דומה לו בין גדולי ליטא, ובודאי לא בגליציה ובהונגריה, ששם גם שיטת הלמוד הייתה אחרת בהחלט משיטתו.

שונה היה מהם גם משום השאר-רוח שבו, משום הנשמה היתירה שבמשנתו. הוא היה בקי בכל חדרי תורה, אבל היו בידיעותיו גם מותר מן המותר, כלומר, מן המקובל בחוגי הלומדים במזרח אירופה. בקי היה בלשונות השמיות העתיקות, בלשונות הקלאסיות, יוונית ולטינית, וגם בשפות אירופה, ודבר זה לא היה נהוג ומקובל בין גדולי התורה במזרח אירופה, ובוודאי לא בין קטני התורה.

כי התקיימה מחיצה בין חכמת ישראל נוסח המערב לבין למוד התורה נוסח המזרח. הראשונה על ברכי השכלה נולדה, על קרקע האמנציפציה פרוחה, ובחיק התבוללות גדלה... אף המתקן שיצא מן העז לא נתקבל במרכזי התורה, שם היה למוד התורה מתנהל בנוסח הישן, כלומר, ביהדות מזרח אירופאית.

גדולי התורה, ראשי ישיבות ורבנים ולמדנים בכללם, לא זו בלבד שלא שעו לחכמת ישראל החדשה, אלא גם פסלוה. דעתם של אלה הייתה נתונה רק על 'מה' שבתורה. ברובם לא שמו לבם ל'מי' ו'מתי', לא התעניינו ב'איך' ו'כיצד' ו'למה', כלומר, בסביבה ובנסיבות, בתקופה ובתנאים, בהם חיו ויצרו חכמי התלמוד והפוסקים.

רבי חיים הלר גישר באישיותו ובלימודו על מחיצה זו. הוא היה שייך בכל תכונותיו ובאורחות חייו, בתפיסת מחשבתו ובהשקפת עולמו, לגדולי התורה שבמזרח, אבל ידיעותיו הקיפו את שני העולמות, המזרחי והמערבי גם יחד. חולש היה על עמקי התורה, וגם על חכמת ישראל. מבחינה רעיונית, שרוי היה כולו בעולם התורה, אבל המדע והשיטתיות החדשה היו לו למכשיר להשגת אמיתות של התורה. הוא מזג באישיותו ובמשנתו את שניהם לרשות אחת, לשלימות התורה, שהתקפלה בו ובמשנתו.

כדי להשיג את האמת, מאי נפקא מינה אם אתה מעמיק בסוגיא מסויימת, מנתחה באומל ההיגיון, או שהנך מבקר את הגירסאות הנכונות של הרמב"ם ועומד על דיוק לשונו - בלא טעויות ושגיאות המעתיקים, או שהנך חוקר לדעת את הנסיבות בהן נאמרו הדברים, ואת התקופה ותולדותיו של פוסק זה או מפרש זה?

תוך ותמצית

היה מה שכנוהו בליטא 'איש חלק', כלומר, איש ישר ובהיר, ללא עקמימות וללא עקלקלות ותסבוכות בחייו ובמשנתו. גם לשונו הייתה בהירה וברורה. סגנונו היה נקי מכל ברק ומליצה. שפתו מדוקדקת ומדוייקת היתה, ובתכלית הקיצור. היה מתנהג בפשטות, לומד בפשטות וכותב בפשטות. הרי כל מאמציו היו מכוונים להגיע אל הפשט. פשט הוא מעין 'פשיטת בגדים': לשחרר את 'התוך' מאביזריו

וקישוטים, מהתגנדרות והתראות, מחיצוניות וטפל. בשאיפה זו התנכל במסלפי משמעויות המקרא, ולמרות היותו אדם נוח לבריות, שקט ועניו, אורייתא הייתה מרתחא ביה, שעה שדן באלה שעשו את תורת ה' פלסתר. בחיבוריו על תרגומי המקרא של השבעים, ספטואגונטא, הפשיטא, תרגום השומרונים, טיאטא כל פסולת וכל יתר, זרק את הקליפות והציג את התוך בטוהרו ובאמיתו. בהקדמתו לספרו על 'תרגום השומרוני של חמשה חומשי תורה' (ברלין 1924) הוא כותב: 'ספרי זה, וכן הבאים אחריו, יוכיחו למדי עד כמה אין ממש בהרבה חבורים שנתחברו במקצוע זה, וביחוד בהוצאות המקרא של קיטל, גינצבורג, דעדרלון-מייזנרג ועוד, ועד כמה לקויה, פגומה, קלושה, קפואה ומכנית היא כל מלאכתם... ומה רב ההפסד וגדולה המכשלה שבאה על ידם. אבוד זמן ואבוד כוחות. ספרות שלימה בנויה על קורי עכביש, זיוף האמת ומנהג של קלות ראש בספר הספרים'.

אמיתתה של תורה

ברם, מלחמתו לא הייתה בפולמוס בלבד, כי אם בעיקר בבירור, בהעמדת הדברים על אמיתתם, בלמוד למען אמיתה של תורה. בפעולה זו השתמש בבקיאותו העצומה ורבת הגוונים, שהכילה כל מקצועות התורה וחכמת ישראל, וגם הענפים הקרובים לה; ביושר הבנתו, בעומק שכלו ובתפיסתו המהירה. כל אלה הסגולות מתבלטות בספריו, באלה שפורסמו בדפוס, ובאלה שנשארו בכתב יד ומחכים לגואל.

ידיעותיו לא היו סטאטיות אלא דינמיות, אם כי לא חידש חידושים בפלפול ובחריפות, היה חידוש גדול בלימודו, בזה שהעמיק בניתוחו ההגיוני והגיע לתמצית ההלכה. על ידי הערה, כאלו דרך אגב, או אף בפירושי מלים או בדיוק בלשון ובגירסא, הדברים נעשו מיושבים ומתורצים, כאלו מאליהם. קושיות חמורות של הרבה מאחרונים ששקלו וטרו בהן התיישבו כאילו מאליהן. בהקדמתו לחלק השני של 'חקרי הלכות' אומר, ש'משיטתי להתחקות על שרשי הלכות ולהעמיד את הדברים על מקומם ועצם הווייתם'.

בספרו זה אינו מקשה ומתריך, אינו נושא ונותן בשקלא וטריא, כי אם מנתח כל ניב של גדולי הראשונים, ומבהיר את המשמעות האמיתית של ההלכה. המבקר המדעי שבו מתבלט גם בספרו זה, והוא מעמיד כמה גדולי אחרונים על טעותיהם ומתקן גירסאות משובשות. ספרו 'לחקר הלכות', ששני הכרכים

שפורסמו מוקדשים לדיני ממונות, היה צריך להכיל כל מקצועות הש"ס והפוסקים, לפי התוכנית שלא הוגשמה, לדאבוננו.⁶⁴

מ. גינצברג⁶⁵ מחלק את הדברים לשניים. בתחילה הוא דן במחקריו ופירושו בתנ"ך:

הרב רבי חיים הלר, הנהו החוקר היהודי היותר מקורי במקצוע המקרא. ביחוד עשה לו שם גדול, בזה שפלס נתיבות חדשות במקצוע המדעי הזה, והפך להם על פיה קערתם של הרבה מחוקרי הגויים והיהודים, שבנו היכלי פאר ובנינים גדולים על יסודות רעועים. רבי חיים הלר עקר בבקיאותו המדהימה וחריפותו הנפלאה את יסודי תורותיהם של אלו, עשה את חקירותיהם פלסטר והקים מבצרים חדשים למסורתנו הלאומית - לא בסברות כרס ועקשנות של משמרים, אלא בהוכחות מדעיות והגיוניות, שאין לעמוד בפניהן, ולא יתעקשו בלתי אם היוודעים את האמת ומתכוונים למרוד בה, או אלה שקשה להם להיפרד ולהשליך את אליליהם שטפלו בהם והתעסקו בהם כל ימיהם.

שני דברים עיקריים חסרו להחוקרים השונים והם גרמו להם, שהיו טועים ומגששים כסומא באפלה. בנוהג שבעולם, כשאדם הולך להוציא משפט על איזה ספר, עליו לעבור על פני הספר כולו, או לכל הפחות רובו, כדי לתכנן את רוחו. אבל לא זה דרך המבקרים בתורת ישראל, אלא כל אחד ואחד בורר לו איזה חלק, או רק ספר או חצי ספר, מן התנ"ך, ומכוונו אל השבעים, אל הוולגטא או אל ההרנום הכושי, וכמובן שמפאת החומר שבידם נבצר מהם לעמוד על אופיו של המתרגם ולא יוכלו לדעת את דרך התרגום וצביונו, כי איש איש דן רק על מקצתו

64 "תכנית אחרת כן הוציא לפועל. זהו 'ספר המצוות' להרמב"ם הוא עשה עבודתו זו כעבודת הקודש, בחיבה והתמסרות, וללא משוא פנים לנושא כלים, מעתיקים ומתרגמים... בתרגומו הוא הציג לעצמו כמהדיר, חמש מטרות: (א) לקבוע הגירסה האמיתית בלשון התלמוד; (ב) שלא יהיו ספרי בן מיימון כספר החתום; (ג) לברר את לשונו וסגנונו, כי רק באופן זה אפשר לדון להלכה; (ד) להסיר קושיות וסתירות שבין 'ספר המצוות' לבין ה'יד החזקה' שלו; (ה) לקבוע 'שלושונות' של ספר המצוות המובאים בספרי הראשונים, שעליהם העירו המחברים האחרונים שלא נמצאים בספר המצוות שלפנינו, נמצאים באמת בכתבי יד, שרבי חיים חקם.. ר' חיים התכוון גם להוציא ספר גדול וכולל על שיטותיהם של הרמב"ם והרמב"ן, והשקיע עמל רב במחקר בשטח זה משך שנים רבות.. אבל כל החומר הרב נשמר בברלין, ובהפצצות האחרונות בסוף המלחמה בשנת 1944 נשרפו כל כתבי היד של ר' חיים. על ספר המצוות כתב הרב אליהו קושלבסקי ('דברים אחדים' לספרו דבר שבמנין): "שמעתי מפי הגר"י אברמסקי זצ"ל שכאשר ראה בעל הח"צ זצ"ל את הנוסחא הנ"ל, אמר שמעתה הנוסחא הקודמת היא בגדר ספר שאינו מוגה".

65 דברים אחדים על ספרי רבי חיים הלר, דאר היום 26.11.1934.

שנתלשה ממקום חיבורו כאבר הנתלש מן הגוף החי. ולכן שגו בהוראה, להוציא משפט מעוקל. חוץ מזה, נגעו רק בקליפה ואל החרצן לא הגיעו; כי עבודה כזו טעונה חכמה גדולה ויתרה, ובקיאות רבה ועצומה, בכל הספרות השייכת למדעי המקרא ולחקר השפה העברית, לכל סעיפיה וענפיה.

לא כן הגאון רבי חיים הלר, הבקי בבבלי, ירושלמי, ספרא, ספרי, תוספתא, מכילתא ומדרשים; וחקיקר ואיזן את כל התרגומים הקדמונים, השומרוני, השבעים, סומכוס, עקילס, תיאודוציאן, פשיטא, וולנטא וכו' אשר כולם מונחים בקופסא אצלו. והוא שולט בכל מכמני הספרות הרחבה של ימי הבינים, כמו רב סעדיה גאון, אבן קוראישי, מנחם בן סרוק דונש בן לברט, אבן חיוג, אבן גנאח, אבן בלעם, אבן גיקטיליא וכו'. הוא שהיה בכוחו לקרוע את מסווה השקר מעל פני חכמי ביקורת המקרא, להחזיר את עטרת התורה ליושנה, ולרפא את מזבח ה' ההרוס.

והוא עובר לסקירה של חיבוריו:

הספר הראשון של הגאון רבי הלר היה: חקירות 'על תרגום הפשיטא' באשכנזית. בספר הזה, מראה הגאון המחבר, שכל עבודת החוקרים בתרגום זה הייתה רק מיכנית, וממילא הייתה לקויה ופגומה ופסולה מכל צד. ספר זה עשה בשעתו רושם גדול בעולם המדע, ורבים וכן שלמים הודו, כי נגלה להם דרך חדש (ראה מכתבו של הפרופ' גולדציהר להמחבר ב'העולם' תרפ"ה גליון מ"ט: '...כבוד גאונו אחז את השור בקרניו והצליח').

ספרו על התרגום הירושלמי לתורה מלא המון הערות חשובות ונפלאות בחקר מדע התנ"ך.

'הנוסח השומרוני של התורה, העתקה מתוך נוסח המסורה'. בספר זה מוכיח הרב המחבר בדרך בדוק ומבוקר, ובראיות מוכרעות ומוצקות. כי הנוסח השומרוני אינו אלא עיבוד במקצת שנוי פנים של התורה הישראלית, שנתעבדה בידי השומרונים על פי שטה קבועה ומכוונת, וכי שגו המבקרים בשומם אותה לעד נאמן בחקר קדמות התורה, ובאמת נוסח התורה שהיה לפני השומרונים לא היה שונה מן הנוסח המשומר שבידינו.

'הפשיטא בכתב עברי', ספר בראשית וספר שמות. בספרים האלה השיב הגאון המו"ל אבדה לבעליה. תרגום פשיטא הסורי, הוא תרגום עתיק, וערכו גדול מאד להבנה המקרא ולחקר הלשון העברית; ואולם מפני שהוא מודפס באותיות

סוריות, אין עמנו מזדקק לו⁶⁶; השפה הסורית בעצמה, מובנה היא כמעט כלשון הארמית. ולכן הוציא הגאון רבי חיים הלר את גוף הפשיטא בכתב עברי, למען ירוץ בו כל אדם מישראל, וישמע את לשונו לא פחות מן התרגום הירושלמי, שהקורא העברי משתמש בו מדור דור. ובכל עמוד ועמוד נתן הערות, והארות, ועל ידי זה, יתברר ויתלבן לבון גמור, עיקר טיבו של התרגום הסורי, ועצם אפיו. ולא זו בלבד, אלא שיעלה למעיין מושג שלם והשקפה ברורה על כל התרגומים העתיקים, ודרך כלכלתם את המקרא, כי הרב המחבר מראה בעליל שרוח אחד תחיה את כולם, לכולם חזות אחת, לכולם תכנית אחת, ולכולם שטה אחת, ואין תרגום אחד תולדה מהשני, אלא כולם על מישור אחד, יעמדו וממעיין אחד הם מקירים.

'חקירות על התרגום השבעים' באשכנזית. בספרו זה, מכה המחבר חרם את שאת הטנסקריפציה כתרגום העולם, שהפרופסור וזיו וכל הנוהים אחרי הרעיון עולם ומלואו בשיטה זו, וכי פלפוליהם שקר והבל הם גם יחד. והרב המחבר מראה דרכים ונתיבות חדשים בחקר תרגום השבעים, ומכיר את תעוועי המעתיקים, ואת מעקשיהם, עד בלי אין ספק כי למראה החידושים הנפלאים שלו, תפרחנה עיני ישרי הלב, אשר בקרב הנוקשים והנדחים אחרי הביקורת הכוזבה, לראות את הזיוף האחרים, וכי ספרות שלמה היתה בנויה על קורי עכביש.

לאחר מכן, הוא עובר לחידושו בהלכה:

וכמו בחקירות המקרא, כן בחקירת התלמוד, מגלה הרב חיים הלר טמירות, ומעמיד דברים מוקשים וסתומים מימי דורות על הווייתם הנכונה. המעיין בספרי ההלכה של רבי חיים הלר, יראה בסקירה קלה, שיש לפנינו גאון מן הראשונים. את דרכו החדש החל רבי חיים להראות בקונטרסו 'פרי חיים', שנדפס בסוף ספר 'זרע חיים' לזקנו הגאון רבי חיים ברודא ז"ל. בקונטרס זה, נתמזגו חריפות נפלאה וביקאות כבירה, והמזיגה עלתה יפה מאוד.

ולאחר תיאור של מהדורתו לספר המצוות לרמב"ם שהוזכר לעיל הוא ממשיך:

66 בספרו פרשגן (בראשית עמוד 41) כותב הרב רפאל פוזן: "תרגום זה... אע"פ שמוצאו אינו ברור, מקובל לראותו כתרגום יהודי, וכגלגול של מסורת פרשנית- תרגומית קדומה... מכיון שהפשיטתא נשתמר אצל הכנסיות דוברות הסורית, היו שייחסו רותו למקורות נוצריים, ואולם משנחקר הפשיטתא ונתבאר בידי הגאון ר' חיים הלר... סר הספק בדבר מוצאו היהודי".

‘שני קונטרסים’, הערות והארות לתלמוד ירושלמי, ערוכים ברוח בקורת חריפה ועמוקה, צלולה ומתונה, ובעושר בקיאות עד מאוד.

שני ספריו ל’חקרי הלכות’, המכילים יותר מארבע מאות וחמשים פרקים בעניינים שונים במקצועות היותר חמורים ומסובכים שבדיני ממונות - מקצועות שעדיין לא נתבררו כל צרכם - יש לצייןם בתור הופעה חדשה בספרות התלמודית. מלבד החריפות הנפלאה, המיוסדת על אדני ההגיון האנליטי הבריא, ומלבד הבקיאות העצומה בכל פינות הספרות התלמודית וגדולי מפרשי השו"ע, עוד יש בספרים הללו דבר שחדש הוא בספרות התלמודית של התקופות האחרונות, או יותר נכון: דבר עתיק שנשתקע. הקו היסודי והמקורי שבספרים הללו, הוא קו הביקורת הצרופה, הבאה מתוך עיון רב והסתכלות מרובה, עמוקה וחודרת לתוך תוכם של הדברים. המחבר אינו מתהדר בחדודים והמצאות. רחוק הוא מדרכים כאלה, ושוא הוא את ההתהדרות וההתפארות. המחבר צולל בנבכי ים התלמוד, ומפרד ומנתח את העניינים שהוא דן עליהם, מברר את התהוותם והתפתחותם העצמית, מגלה את המקורות הנאמנים שמהם שאבו רבותינו הגדולים את דבריהם. יש שהוא עושה תיקונים בדברי הראשונים, מראה על שגיאות שנפלו בדבריהם, והתיקונים אינם השערות ערטילאות, אלא נעשו בזהירות רבה, ובהוכחות כל כך ברורות ומוכחות, עד שאין לפקפק באמתתן, ואתה מוכרח להיכנע לדבריו. ויש שהמחבר מגלה ערבוב דברים וסרוסים, חלופי מלים באיזה סוגיא או הלכה, וכל העניין מקבל אז צורה חדשה ובהירה. המחבר הוא בעל סגנון קצר למאוד בכל ספריו, ולפעמים הוא משתמש בקצור יותר מדי, ומשום זה העיון בספריו דורש התרכזות המח וצמצום המחשבה למאוד.⁶⁷

והרב סולובייצ'יק חידד וסיכם:

בלימוד התורה, ישנם שתי דרכים. אע"פ ששתי המטבעות - הקצרה והארוכה - הן בבחינת אלו ואלו דברי אלוקים חיים, מנקודת מבט פדגוגי, יש לבכר את הקיצור על האריכות, את הצמצום על ההתפשטות. מטבע של ר' חיים הייתה קצרה ביותר. הוא הצטיין בפשטות הגיונית מסוימת, ואותה עשה קפנדריא, כדי

67 כותב הרב יעקב ליפשיץ (דואר היום, 8 בפברואר 1935): "מפליא לראות את דרך גישתו להבנת דברי ראשון אחד. למשל, הריטב"א שמטפלים בו כעשרה ספרים, כגון ה'בית יוסף', ה'בית חדש', ה'סמ"ע', ה'ש"ך', 'התומים', 'הקצות' ואחרים, והוא, ר' חיים הלר דולה את הגרעין היסודי הטמון בתוך דברי הריטב"א, וסותר על ידי כך את מה שנאמר עליו. קשה להביא מעל עמודי עיתון יומי דוגמאות לכך, שהגיון והסתכלות מציניים את תכנו של הספר".

להגיע למסקנה הלכתית בלא לטעות במבוך של ספקות ופלפולים. מעין נס של 'קפיצת הדרך' הננו רואים בספריו.

ר' חיים היה ידען נפלא גם בתורה שבכתב. הוא קיים את דברי הסוגיא 'שהיו סופרים אותיות שבתורה' - פשוטם כמשמעם. הוא היה מונה אותיות בתנ"ך. במקצוע המקרא השתייך למשפחת סופרים יושבי יעבץ ישנה מאוד: לחבורת רב סעדיה גאון, ר' יונה אבן ג'אנח, דונש בן לברט, מנחם, אבן עזרא, רד"ק וכו'. הוא היה בקי בחיבוריהם, פירושיהם, והשגותיהם. אם מותר לי להשתמש בפרפראזה של דברי הרמב"ם על ר' יוסף אבן מיגאש, הייתי אומר: 'לב האיש ההוא היה מבעית בספר הספרים'. די היה להאזין לשיעוריו בתנ"ך פעמים אחדות בלבד, כדי לתפוס את היקף ידיעותיו המפליא בתחום זה. ר' חיים עשה אונייים לתורה. הרבה פעמים סיפר לי על מסורת התנ"ך שחיבר, שבה פירש כתובים סתומים, תוך שימוש בכלל הגדול: 'דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר'. בקיצור, ר' חיים היה מפליטת שתי משפחות סופרים עתיקות ימים: משפחת סופרי תורה שבעל פה וזקניה ומשפחת סופרי תורה שבכתב וזקניה.

את סקירת מפעלו בחקר התנ"ך מסכם ד"ר אסף ידידיה⁶⁸:

בשנת 1911 יצא בברלין מחקרו בשפה הגרמנית על הפשיטא - התרגום הסורי של המקרא, מחקר שזיכה אותו בתואר דוקטור מטעם אוניברסיטת וירצבורג. במחקר הזה, ניסה הרב הלר להוכיח, בניגוד לדעת כמה ממבקרי המקרא, כי השינויים בין הנוסחים לא מצביעים על מקורות שונים, אדרבא, המקרא הוא המקור לפשיטתא, והוא גם הנוסח המתקן שבין שניהם. הוא ראה במחקרו זה מפתח לסתירת הבניין המדעי של ביקורת המקרא⁶⁹: 'לדעתנו, חובה היא על כל חובב לשונו וספרותו לכונן את לבו אל חקר התרגום הזה, כי מבקרי המקרא תלו גם בו, כמו על שאר התרגומים, את כלי זינם, ועל פיו ערבו את לבם לנתש ולנתץ בחומת תורתנו. ולפי שראו בתרגום זה שנויים מן המקור העברי, הוציאו גם ממנו משפט מעוקל לאמור, שבידי המתרגם הייתה התורה שלנו בנוסח שונה ומשונה לגמרי מאותו שבידינו, ועל סמך החלטה זו נערמו כמה החלטות מדעיות, כביכול, ונצברו תלי תלים של ספרים ומחברות. וגם רבים מן המבינים בעם נוקשו גם הם, וילכו אחרי תוצאות החקירה הזאת ויאמינו בה, כי לדרוש ולחקור הדברים בשרשם, לבדק ולבקר את אמיתת המשפט מתוך התרגומים בעצמם, נבצר מהם,

68 'ביקורת מבוקרת' אלטרנטיבות אורתודוקסיות למדעי היהדות, עמ' 247-253.

69 פשיטתא הוא התרגום הסורי לתנ"ך מועתק לכתב עברי עם הערות והגהות וביאורים, ברלין תרפ"ז, עמ' 1.

באשר לא יוכלו קרוא בם, ותהי העדר הידיעה הזאת למכשול דעת, וההיזק היוצא מזה גדול מאד להבנת ספרי הקודש ולהבנת תהלוכות חכמת קדמונינו. ולאמתו של דבר, כל ההנחות המוסכמות האלה בשקר יסודן, וכל מלאכת בקורת זו, מן ההכרח שתהא קפואה, קלושה ומיכנית, משום שהיא חסרה ידיעה חיה של עצם העניין במלוא כללו, בטעמו ובריחו ובממשו. דבר זה ברור הוא לכל מי שיעמד על התרגומים ותכונתם, וישכיל לחדור לתוך מהותם הפנימית, ולהכיר טיבם וטעמם.

הרב הלר ניסה למצוא את המתודה שהנחתה את המתרגם, ובכך להסביר את השינויים בין הנוסחים. לדעתו, ההבדלים בין השפות הם הסיבה לשינויים רבים, שבעוד העברית עשירה, הסורית ענייה, ולשם דוגמה, חמישה-עשר פעלים עבריים נבדלים מתורגמים לפועל סורי אחד - אתא. כמו כן, הוא טען שהמתרגם לא עסק בתרגום הפשט בלבד, אלא גם הבליע בתרגומו את מסקנות ההלכה והאגדה ואת כללי ל"ב המידות של רבי אלעזר, בנו של רבי יוסי הגלילי, מנויות בבריייתא.⁷⁰ הרב הלר המשיך לחקור את התרגומים הקדמוניים למקרא, וברבות השנים פרסם כמה חיבורים בנושא: על התרגום הירושלמי לתורה (ניו יורק 1921), על הנוסח השומרוני של התורה (ברלין 1923) ועל תרגום השבעים (ברלין 1932) גם בחיבורים הללו, הוא נוקט את אותה שיטה שנקט בחיבורו על הפשיטא, ומנסה למצוא את המתודה של המתרגם, שעל פיה יוסברו השינויים בין הנוסחים ויובהר שנוסח המסורה הוא הנוסח המקורי והמתוקן. כך

70 הוא מזכיר את תמיכתו של ר' זאב יעבץ בעבודתו של ר' חיים: "עוד באותה שנה, כתב יעבץ בכתב העת 'תחכמוני' מאמר ביקורת אוהד מאוד על חיבורו של הרב הלר, והביע בו את משאלתו שהמחבר יתמיד במלחמתו במבקרי המקרא: 'זעתה מה יעלז לבנו כיום, כי קם איש מבית יהודה, אשר החל להפוך את פני המלחמה אל מול האויב. וכאשר חתרו המה אל חומת תורתנו הנשגבה להבקיעה ולהגיענה עד עפר, ככה פרץ הוא מן החומה הנצורה אל מחנה הצרים, אשר שתו עליה מסביב, לרגל ולחקור היטב את הסוללות אשר שפכו למצור על מבצר תורתנו. והנה אך שלח את ידו אל אחת מהן ותהפך לאבק דק פורת, ולא עוד כי אם האבק הזה יהיה בידו לאבק שרפה, להבריהם מעל כתבי קדשנו... מקוים אנחנו, כי ככל אשר החל הגאון החוקר האדיר הזה להכות חרם ברוח שפתיו את בקרת המקרא המשבשת, המבקרת מומים בסגנון המקרא, ככה יחשוף את זורעו לפוצץ לרסיסים את בקרת המקרא המכחשת, העוקרת מעשים ומאורעות, של וועלהויון וכל כת דיליה, להשיב לב בנים נדחים אחרי התהו, אל תורת האמת, אשר היא לבדה נוטעת בתוכנו חיי עולם'. יעבץ יצר קשר עם הרב הלר ועודד אותו להמשיך בחקר המקרא."

למשל הוא כתב בהקדמה לחיבורו על הנוסח השומרוני של התורה⁷¹: אחד מראשי היסודות אשר עליהם כוננו מבקרי המקרא את בניינם, היא התורה הישראלית שבידי השומרונים. את זמן חבורה יקבעו המבקרים במאה הרביעית שלפני התאריך הנהוג, היא המאה השלושים ושלש למניננו. בחומשי תורה שבידם, יאמרו המבקרים ההם למצוא נוסח אחר, אשר דבר אין לו עם המסורת, אחרי אשר יש בו דברים רבים מאד הנראים שונים מן התורה המשומרת בידינו. על ערך השינויים האלה, דעות המבקרים חלוקות. מקצתם יבכרו את הנוסח השומרוני על נוסח המסורת ומקצתם יחזיקו את הנוסח השומרוני לשובש, ויש מהם הנוטים לכאן ולכאן ומסדרים את החלוקים של שני הנוסחות סדרים סדרים כל אחד לפי הכלל אשר בידו. זה אומר כי פסוק פלוני השתמר כצורתו הראשונה בנוסח זה, וזה אומר כי הנוסח ההוא השתמר בעינו. ואנחנו לא להכריע בין מחנות החולקים באנו, כי אם להוכיח כי הנוסח השומרוני אינו אלא עבוד התורה הישראלית, שנתעבדה בידי השומרונים על פי שטה קבועה ומכונת, וכי שגו המבקרים בשומם אותה לעד נאמן בחקר קדמות התורה. מתוך בקור החלוקים הנראים בין נוסח המסורת ובין נוסח השומרוני, יתבאר בזה היטב, כי אין בהם משום חלופי תיבות ואותיות הבאים לתומם בלבד, כי אם שנויים אלה סימני שטה מיוחדת ומיוחדת הם... אולם מתוך אסף החומר שבעבודתנו זאת והערכתנו יתברר למדי, כי נוסח התורה שהיה לפני השומרונים לא היה שונה מן הנוסח המשומר שבידינו. ולרגלי דבר זה ידל מאד ערך עדות הנוסח השומרוני במשפט בקורת המקרא והיה כלא היה וחדל לעולם'. אך אף על פי שהאמין בקדושת המקרא כהנחת יסוד במחקר, הוא לא נמנע מלחלוק על פרשני המקרא היהודים בימי הביניים כמו רס"ג, רש"י ואחרים אם סבר שטעו בעניין כלשהו: 'ואביא כאן דבר מעניין מאד, שכבר העירותי עליו, שטעו בו גדולי גדולינו'.

ונסיים בדברי הרב סולובייצ'ק⁷²:

שיעור קומתו של שמואל הקטן גדולה מאד מונים מיצירתו. צניעות יתרה חופפת על אישיות כזו, שאינה יכולה לצאת מחוגה האינטימי ולהתגלות במפעל חייה החיצוני. מסתתרת היא בחביון הוויה שאינה נתפסת בהסבר, באומר ובדברים. אותה האהבה ואותם החסדים שנכנפו בתהומות ישותה, אותו ההוד שנצרך בפנים, אותו החן שנשמר עמוק, עמוק, נשארים גנוזים מעין כל. הם אינם פורצים

71 הלר ח', הנוסח השומרוני של התורה - העתקה מתוך נוסח המסורה, ברלין תרפ"ד, עמ' 1 -

2.

72 דברי הגות והערכה עמוד 161.

ומתגלים מן ההעלם הפנימי אל העולם החיצון, לא בכתב ולא בעל פה. קולמוסו של שמואל הקטן דומה לקולמוסו של משה רבנו שאינו מפליט הכל. כשבעל הקולמוס מת, משתייר 'ק'ימעא' בקולמוס, וב'ק'ימעא' זו שאין המורה הגדול מערה לתוך כלי קיבולם של תלמידיו, טמון עושר רב. מה אמר ר' אליעזר הגדול לחכמי ישראל שנכנסו אצלו, בערב שבת עם דמדומי חמה? 'הרבה תורה למדתי והרבה תורה לימדתי, הרבה תורה למדתי ולא חסרתי מרבתי אפילו ככלב המלקק מן הים, הרבה תורה לימדתי ולא חסרתי תלמידי אלא כמכחול בשפופרת'.

... 'וכשמת שמואל הקטן, תלו מפתחו ופנקסו בארונם וכו', והיו רבן גמליאל ורבי אלעזר בן עזריה מספידין אותו ואומרים: מלכים מתים ומניחים כתריהם לבניהם, שמואל הקטן נטל כל חמודות והלך לו'. ישנם מלכים גדולי ישראל (מאן מלכי? רבנן!), שאישיותם מתגלית במפעלם כמות שהיא, והם מנחילים את כל עושרם הרוחני לדורות הבאים. כשהם מתים, רק הגוף נפרד מאיתנו, הרוח ממשיכה לרחף בעולמנו. יש בפטירתם מעין שריפת גווילים, ברם האותיות פורחות באוויר ונקלטות בתודעת העם. אולם שמואל הקטן לא נחשף לדורו...

מלכים מתים, ומניחים כתריהם לבניהם. ר' חיים לקח כל חמודות והלך לו. הוא לקח את המפתח לתורה שבכתב ושבעל פה, עם פנקס הדורות הגדולים, שבהם היה קשור, ועמהם נשא ונתן בהלכה ובפרשנות המקרא, פנקס ר' סעדיה גאון, ר' יונה אבן ג'אנח, רש"י, רד"ק, הש"ך והסמ"ע וכיוצא בהם - וחלף עבר.

סיכום

דמותו של ר' חיים כפי שעולה מהדברים שהובאו כאן, מצטיירת כדמות נדירה וענקית באופן מיוחד, שילוב של גדלות בתורה ובחכמות, אותן למד כדי ללחום מלחמתה של תורה, ואישיות ייחודית, שלא יכלה להיכנס למסגרת שיש בה צמצום, כפי שניסח יצחק רפאל⁷³: "הוא לא רצה לכבול עצמו בשום תפקיד מחייב.⁷⁴ מסיבה זו אף דחה את הצעתו של הרב מיימון ראש מוסד הרב קוק שהבאתיה לפניו בשמו להתיישב בירושלים ולהמשיך בעבודתו במסגרת מוסד הרב קוק להכשיר מספר חוקרים צעירים שיועמדו לרשות עבודתו הוא לא היה איש צוות ולא ידע סוד שיתופם של אחרים".

73 לעיל הערה 35.

74 "כאשר הוצעה לו רבנות תל אביב סירב לקבלה. בדרך לצון אמר, אני מסיים את תפילת שמונה עשרה ראשון, ולא יהיה עוד לחזן למי לחכות. כאשר אמרו לו והרי תוכל בעמידה להגות בינתיים בדבר תורה, הפטיר, עמידתי הקצרה כבר כללה גם זאת".

דומה שאיפיון זה השפיע גם על כמות התלמידים שנהנו מאורו. כבר בוורשה בה התבקש לעמוד בראש מוסד מסוים, הציב רף שהיה קשה לעמוד בו, ובדרכו השואפת גבוה, היו מעטים שיכלו ליהנות מגדלותו. עם זאת, נוחותו לבריות הייתה כזו שלא הותנתה ברמתו התורנית של האדם שעמד מולו, והוא הקסים את סובביו והשאיר עליהם חותם. הצד הגלוי והמוכר של תורתו בא לידי ביטוי במהדורתו לספר המצוות לרמב"ם, אולם כפי שהוזכר, זהו ביטוי חלקי להיקף ועומק נדירים שנסינו להפנות אליהם מבט כדי להציב במקומו הראוי, אחד מגדולינו שאינו מוכר דיו.